

DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh38619>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 02.10.2019
Kabul Tarihi: 25.04.2020
On-line Yayın: 30.04.2020

Article Type: Research article
Submitted: 02.10.2019
Accepted: 25.04.2020
Published Online: 30.04.2020

Atıf Bilgisi / Reference Information

Hocaoğlu, M. C. (2020). Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü. *Journal of History School*, 45, 833-867.

GERTRUDE BELL'İN IRAK MANDASININ KURULMASINDAKİ ROLÜ*

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU**

Öz

1899'dan 1914'e kadar Osmanlı coğrafyasında seyyah kisvesiyle gezen Gertrude L. Bell, İngiliz ordusunun Çanakkale ve Kutü'l Ammare'de yenilmesi üzerine Arap kabilelerini isyan ettirebileceği iddiasıyla, 1916 Mart'ında Basra'da görevlendirildi. Müçtehitlerin verdiği Türkler lehine fetvalarla İngiliz işgaline karşı mücadele eden Şiiler, Osmanlı taraftarı Müntefik Aşireti Şeyhi Uceymi Sadun Paşa, Reşidi Şeyhi, İbni Suud, Duleyim Şeyhi Ali Süleyman, Anaze Şeyhi Fahad b. Hazzal gibi önemli kesim ve isimlerin önce tarafsız kalması ardından da İngiliz müttefiki olması için mücadele etti. Mart 1917'de Bağdat düşünce şehre yerleşen Bell, ölene kadar burada yaşadı. Percy Cox, Yüksek Komiser sıfatıyla Bağdat'ta görevlendirilirken, Bell de; Doğu Sekreterliğine (Oriental Secretery) terfi ettirildi. Bell-Cox ikilisi, Basra, Bağdat ve Musul'dan oluşan topraklarda Irak'ın kurulması ve sınırlarının belirlenmesi, Türkler ile işbirliği yapan Şiiler, Türkiye'ye bağlanmaya çalışan Musul Türkleri, mümkünse bağımsızlık, değilse Türkiye'ye katılmak isteyen Kürtlerle mücadele ettiler. 1921'de Irak tahtına oturtulan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'a manda antlaşmasını da Kingmaker'ı Bell kabul ettirdi.

Anahtar Kelimeler: Gertrude L. Bell, Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, Irak, Percy Cox

* Bu makale, "Gertrude Bell'in Ortadoğu Algısı ve Irak'ın Kuruluşundaki Rolü" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr, mchermenek@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7896-2662

Gertrude Bell's Role in Establishment of Iraq Mandate

Abstract

Gertrude Bell, who travelled through the Ottoman regions as a traveller from 1899 to 1914, was employed in Basra in 1916 due to allegations that Arabic tribes might have rebelled after British army's failure in the wars of Dardanelles and Kutu'l Ammare. Shiah, fighting against the British occupation with the fatwas of shiah religious leaders in favour of Turks, struggled for some important Ottoman follower leaders' being neutral at first and then being allies of the British such as the Sheihk of Muntefiq tribe, Uceymi Sadun Pasha, the Sheihk of Rashidi, Ibn-i Suud, the Sheihk of Dulaim Ali Sulaiman, the Sheihk of Anazeh Fahad b. Hadhdhal. After Bagdat was captured in 1917, Bell settled and lived there until her death. While Percy Cox was employed as the High Commissioner in Bagdat, Bell promoted to Oriental Secretary. The couple (Bell-Cox) endeavored to enable the foundation of Iraq and determining the borders of it on the area of Bagdat, Basra and Musul, and made an effort to resolve such political problems as Shiah, who were the partners of Turks, Musul Turks, who wanted to unite with Turkey even if they couldn't gain their independence, and Kurds. Bell represented Iraq in the Paris Peace Conference in 1920 and in the Cairo Conference in 1921. Kingmaker Bell, made King Faisal accepted the mandate who acceded to the throne in 1921.

Keywords: Gertrude L. Bell, Ottoman Empire, World War I, Iraq, Percy Cox.

GİRİŞ

XVI. yüzyıldan beridir Osmanlı toprağı olan Basra ve Bağdat vilayetlerinin¹ Hindistan yolu üzerindeki stratejik mevki ve varlığı kanıtlanmış olan zengin petrol yatakları, emperyal İngiliz politikası için bölgeyi cazip kılıyordu.² Hindistan ve İran'a yerleşmiş bulunan İngilizler, 1900'lü yılların başından itibaren Körfez Şeyhlerini baskı altına almıştı.³ II. Abdülhamit'in İslamcılık, İttihatçıların milliyetçi/merkeziyetçi politikaları birbirine zıt görünse de her halükarda devlet otoritesini daha çok hissedeceklerini anlayan bazı Arap önde gelenleri İngilizlerle işbirliği yaptılar.⁴ Bu işbirliğini kuracak, Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçeyi ana dilleri gibi konuşan Kraliçe ve Britanya⁵ için

¹ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Boulder 2012, p. 6.

² Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, Newyork 2007, p. 3-6.

³ William R Polk., *Irak'ı Anlamak*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2007. s. 73-74.

⁴ Zekeriya Kurşun, "21. Yüzyılda Doğı Arap Dünyası Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *XXI. Yüzyılda İslâm Dünyası ve Türkiye Sempozyumu*, 28-30 Mart 2003, İstanbul, s. 161-164.

⁵ Yaygın ismi İngiltere olarak bilinen Birleşik Krallık'ta (United Kingdom/UK) İngiltere, İskoçya, Galler ve Kuzey İrlanda şeklinde özerklik yapıları farklı dört ülke vardır. Büyük Britanya (Great Britain) Kuzey İrlanda dışındaki üç ülkeyi kapsayan isimdir. Türkiye'de İngiltere kavramı

kendini feda etmesi beklenen İngiliz gençleri, Victoria⁶ İngiltere'si döneminde yetiştirildi. Britanya'nın emperyal hedefleri için, Kanada, Avustralya, Hindistan ve Afrika'da ülkesine dönmeden on yıllarca mücadele eden bu gençler, ömürlerinin ikinci yarısında Londra'da işgal edecekleri politik koltuklar için de referans oluşturluyorlardı.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Britanya, sömürdüğü ülkelerle “üzerinde güneş batmayan imparatorluk”⁷ olarak tarif edilirken, Victoria döneminin dinamikleriyle güçlenen demir-çelik sektörünün önde gelen ailelerinden⁸ Bell'lerin, Oxford Üniversitesi Tarih Bölümünü birincilikle bitiren kızları Gertrude Lowthian Bell, bir adım ileri giderek ömrünün tamamını ülkesi uğruna harcamaya hazırlanıyordu. Bütün maddi gücünü bu uğurda harcayan Bell'i “görünmeyen bir el” Orta Doğu tarihini değiştirmesi için hazırlıyordu.

Bu makalede; hakkında çok az akademik çalışma yapılan Gertrude Bell'in, Arap şeyhlerini Osmanlı aleyhine kışkırtması, I. Dünya Savaşı Irak Cephesi'ndeki faaliyetleri, Irak'ın kurulması ve manda anlaşmasının imzalanmasındaki rolü incelenecektir. Osmanlı Arřivi, British Library/India Office, National Archives ve Newcastle Gertrude Bell Archive belgeleri çalışmada karşılaştırılmal olarak kullanılacaktır.

Gertrude Bell'in Savaş Öncesi Faaliyetleri

Üvey annesi⁹ eliyle, liseye kadar evde Alman mürebbiye ve hocalar tarafından eğitilen Bell, Almanca ve Fransızca'yı mükemmel öğrenmiş, 1892'de

genelde Birleşik Krallık yerine kullanılır. <https://www.britannica.com/place/United-Kingdom> (15.1.2018)

⁶ 1837'de amcası Kral IV. William'ın ölümlü üzerine tahta çıkıp 1901'de ölene kadar Birleşik Krallığı yöneten İngiliz Kraliçesidir. Richard Rivington Holmes, *Queen Victoria*, Los Angeles 2017, p. 31.

⁷ Francois Bedarida, *A Social History of England 1851-1990*, London and Newyork 2004, p. 144.

⁸ Kimya eğitimi alıp metalürji konusunda kitapları olan dedesi İsaac Lowthian Bell, Baronet ünvanı almış, Newcastle belediye başkanlığı ve Liberal Parti'den parlamento üyeliği yapmıştır. I. Lowthian Bell, *The Chemical Phenomena of Iron Smelting*, London 1872; Georgina Howell, *Daughter of The Desert, The Remarkable Life of Gertrude Bell*, London 2006, p. 2; Susan Goodman, *Gertrude Bell*, Worcester 1985, p. 3; Peter Burman, “An Introduction to the East Rounton Estate”, *Looking Forwards-The Country House in Contemporary Research and Conservation Conference*, York 24 - 28 May 1999, p. 118.

⁹ Paris İngiltere Elçilięinde çalışan Joseph Olliffe'in kızı Florence Eveleen Eleanore Olliffe'tir. Goodman, *a.g.e.*, p. 4.

gittiği İran'da Hafız Divan'ını¹⁰ çevirmeye karar verdiği için bildiği dillere Farsçayı da eklemiştir. Yüzyılım sonunda ve başında çıktığı iki dünya turunda, Amerika, Okyanusya, Uzak Doğu, Hindistan ve Afrika'yı dolaşıp 1899'dan 1914'e gezdiği Osmanlı coğrafyasında bildiği dillere Türkçe ve Arapçayı da eklemiştir.

Oxford'ta aldığı Modern Tarih eğitiminden sonra, İtalya'da Arkeoloji ve Sanat Tarihi eğitimi alıp gezileri esnasında kazılar yapmıştır. Hogarth¹¹ ve Lawrence¹² gibi arkeolojiyi ajanlık için perde yapan Bell, 1907'de Ramsay ile Konya Karadağ Binbirkilise'de bir taraftan Hititlerin başkentini ararken diğer taraftan da Almanlar tarafından inşa edilen İstanbul-Bağdat demiryolunu

¹⁰ Howell, *a.g.e.*, p. 52-53; İran gezisinde nişanlandığı Konsolosluk görevlisi Henry Cadogan ile evlenmelerine izin verilmeyince, üzgün döndüğü Londra'da, annesi tarafından hatıralarını yazmaya teşvik edilmiştir. Altı ay sonra, Cadogan şüpheli bir şekilde ölünce üzüntüsü iyice artmıştır. İran hatıralarını yazdığı eseri, bu gözle okunmalıdır. Gertrude Lowthian Bell, *Safar Namah, Persian Pictures*, London 1894; İran'da gül bahçelerinde gezerken Cadogan'ın okuduğu aşk şiirlerinden etkilenip Hafız-ı Şirazi'nin Divan'ını İngilizceye çevirmeye karar vermiş, Farsça hocası Denison Rose önsözünü yazdığı çeviri kitapta, öğrencisinin ulaştığı seviyenin artık kendisini aştığını ifade etmiştir. Gertrude Lowthian Bell, *Poems from the Divan of Hafiz*, London 1897.

¹¹ British Museum adına Osmanlı topraklarında kazı yapma izni verilen David Hogarth, ileriki yıllarda Kahire Arap Bürosu'na Bell'i davet edecek ancak Bell'e resmi bir unvan vermeyince araları bozulacaktır. Yine de ikili Paris Barış Konferansı ve Kahire Konferansı'nda ortak komisyonlarda çalışacaklardır. Hogarth Bell için, "istihbarat desteği olmasaydı Lawrence Arap işyanını başaramazdı" diyecektir. Hogarth'a kazı izni; BOA.MF.MKT. 1160/1; GBA.L., GB'den HB'ye ? Nov 1915. Bell, *The Arab War*, p. 3; Barbara Griffith Furst, "Gertrude Bell and Iraq: Deja Vu All Over Again", *Foreign Service Journal*, Vol. 82, No 1, Jan 2005, p. 48.

¹² David Hogarth'a kazı ve gözlemlerinde yardım eden Thomas Edward Lawrence ile Bell, 1911'de Cerablus'ta tanıştılar. Savaş günlerinde Lawrence'a "oğlum" diye hitap edecek kadar samimi olsalar da; Churchill'in Irak'tan asker çekme politikasını destekleyen Lawrence'ın makaleleri Bell'i kızdırmış ve araları bozulmuştur. Yine de Lawrence, Bell'in ardından; "Araplarla kurduğumuz uzak hayal uğrunda, hiçbir zorluğa takılmadan ve sadece hedefine kilitlenerek gözünü budaktan sakınmaksızın çalıştı" demiştir. T. E. Lawrence, "France, Britain, and the Arabs", *The Observer*, 8 Aug 1920; Liora Lukitz, *A Quest in the Middle East*, Newyork 2006, p. 237.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

gözlemiştir. 1905¹³, 1907¹⁴, 1909¹⁵, 1911¹⁶ ve 1914'te¹⁷ Anadolu, Mısır, Suriye, Irak ve Arabistan gezilerini yaparken adını arkeoloji dünyasına da yazdıracak bir keşif peşinde koşmuş ve Irak'ta bulunan Ukaydir kalesini bularak kazı raporunu kitaplaştırmıştır.¹⁸

Gezileri esnasında gittiği şehirlerde bulunan Türk, Kürt, Arap, Fars, Ermeni, Rum, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi kanaat önderleriyle görüşen Bell,

¹³ Port Said'den Beyrut'a geçip buradan Kudüs'e varmış, Cebel-i Dürüz'a izinsiz girip Dürziler ile temas kurduktan sonra, Hama-Humus üzerinden Antakya'ya yürümüştür. Çukurova'yı gezip Silifke'ye kadar deniz kıyısından yürüdüktan sonra, Yörüklerin yürüdüğü yollardan Karaman'a varıp trenle İstanbul'a ulaşmıştır. Gezi notlarını Londra'ya döndüğünde kitaplaştırmıştır. Gertrude Lowthian Bell, *Syria, the Desert and the Sown*, 1907 London.

¹⁴ Bell'e verilen kazı izni; BOA. DH.MKT 1157/3; BOA. DH.MKT 1157/4; Sadrazamlık, Müze Müdürlüğü ve Maarif Nezareti arasındaki aynı içerikli yazışmalar için; BOA. MF.MKT 989/1-2-3; Binbirkilise'nin Hitlerlerin başkenti olabileceğini düşünen Ramsay, kendisine verilen British Museum bütçesinin burayı kazmaya yetmeyeceğini bildiğinden, acemi bir arkeolog olsa da Bell'in finanse ettiği kazıyı düzenlemiş ve kazı raporu mahiyetindeki eseri beraber basmışlardır. Ramsay William M.-Bell Gertrude L., (Ed: Robert G. Ousterhout, Mark P. C. Jackson), *The Thousand and One Churches*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Publ, Pennsylvania 2008; Eserin özgün baskısı için; W.M. Ramsay, Gertrude L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909.

¹⁵ Port Said-Beyrut yoluyla Suriye'ye girdikten sonra Karkamış'a kadar yürütmüş, Fırat boyundan güneye yönelerek Bağdat'a kadar inmiştir. Bağdat'tan Dicle nehri boyunca Diyarbakır'a çıkmıştır. Gezisi boyunca gündeminde; II. Meşrutiyet, Ermeniler, Meclis-i Mebusan ve II. Abdülhamit vardır. Musul'da 31 Mart olayından haberdar olunca, Elazığ, Malatya, Kayseri üzerinden hızlıca İstanbul'a geçmiştir. Aynı günlerde Adana Ermeni olayları dolayısıyla sevgilisi Wylie bölgede olduğundan kulağı hep Adana'dan gelen haberlerdedir. Gezisinin sonunda yayımlanan eseri; Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, 1911 London.

¹⁶ Yafa'dan giriş yaptığı Suriye topraklarında Şam'da gezi hazırlıklarını tamamladıktan sonra en zor güzergahtan, Havran Çölü'nden Bağdat'a gitti. Ukaydir Kalesi'nde ölçümler yaptıktan sonra Dicle nehri yoluyla Musul, Mardin ve Diyarbakır'a ulaştı. Buradan Bilecek'e kadar yürüdüktan sonra Halep'e dönüp Beyrut'ta gemiye bindi. Gezisi boyunca gündemi, İttihatçı Şam ve Bağdat valilerinin bölgede devlet otoritesini nasıl tesis ettiği olmuştur. GBA.L., GB'den HB'ye 21 Apr 1909; Gertrude Lowthian Bell, "The Vaulting System of Ukheidar", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 30, I. 01, Ocak 1910; M. Asher-Greve, "Gertrude L. Bell, 1868-1926", *Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists*, (Ed. Getzel M. Cohen, Martha Sharp Joukowsky), Michigan 2004, p. 193.

¹⁷ Gezisine Beyrut'tan başlayan Bell, İstanbul büyükelçisi Mallet'in gitmeme tavsiyesi ve Ziza'da Osmanlı makamlarının engelleme çabalarına rağmen Reşidi ve Suudilerin savaş halinde olduğu Necit çölüne girmiş, Reşidi sarayının bulunduğu Hayyil'e ulaşmayı başarmıştır. Burada bir müddet alıkonulan Bell, yine çöl yolundan Bağdat'a gitmiş, buradan da Havran Çölünü geçerek Şam'a dönmüştür. Suudi-Reşidi hanedanlarını karşılaştırmak için çıktığı gezisinde, Suudi merkezi Riyad'a gidememiştir. Bu gezisi sonunda edindiği malumat, Kahire Arap Bürosu'na davet edilmesini sağlamıştır. GBA.L., GB'den HB'ye ? Nov 1915. Bell, *The Arab War*, p. 3

¹⁸ Gertrude Lowthian Bell, *Palace and Mosque at Ukheidir. A Study in Early Mohammedan Architecture*, London 1914.

Türklük ve Müslümanlık aleyhine kullanılabilir etnik ve dini, şahıs ve kurumlar üzerinde daha çok durmuştur.

Osmanlı Devleti ve Britanya Krallığı'ndan izin almaksızın¹⁹ gerçekleştirdiği efsanevi 1913-1914 gezisi, I. Dünya Savaşı kariyeri için önemli bir aşama olmuş ve Londra'ya ulaştığında savaş patlamıştır.

I. Dünya Savaşı Irak Cephesi'ndeki faaliyetleri

Son gezisinde arkasında durmadığını iddia ettiği İstanbul sefaretine olan kızgınlığından, Fransa'da İngiliz yaralıların bakıldığı hastanelerde hasta bakıcı²⁰ olarak bir müddet çalışsa da aşık olduğu Doughty Wylie'nin²¹ Çanakkale'de ölmesi Bell'i kinle doldurdu. Dostu Wyndham Deedes²² aracılığıyla Arthur Hirtzel'e yazdığı "Arap aşiretlerini Türklere karşı kıskırtabilirim" temalı mektubu²³ ile savaş lordlarının ilgisini çekmeyi başardı.

Kahire Arap Bürosu'ndan²⁴ David Hogarth'ın resmi çağrısı ile 1915 Kasım'ında Mısır'a hareket eden Bell, Kahire'ye ulaştığında Arap topraklarının nasıl işgal edileceği konusunda Hindistan Yüksek Komiserliği ile Mısır Komiserliği arasındaki krizin ortasına düştü. Bombay ve Kahire, Osmanlı Devleti'nin Arap vatandaşlarının yaşadığı coğrafyanın nasıl işgal edileceği ve işgal sonrası nasıl yönetileceği konusunda fikir ayrılığı yaşıyordu. Hindistan, doğrudan İngiliz ordusunun bölgeye girmesini ve Hindistan gibi Arabistan'ın da sömürülmesini savunurken Kahire; Şerif Hüseyin gibi yerel güçlerle işbirliği yaparak işleri kolaylaştırmayı ve savaştan sonra bu işbirlikçi liderlere bir takım payeler vermeyi öneriyordu.²⁵

¹⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 9 Jan 1914; GBA.D., 5-16 Jan 1914; Howell, *a.g.e.*, p. 189-191.

²⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 10-27 Nov 1914; GB'den HB'ye 25-26 Nov 1914.

²¹ Gertrude Bell'in Henry Cadogan'dan sonraki ikinci aşkıdır. Evli olan Charles Doughty-Wylie tanıştıklarında İngiltere Konya Konsolosuydu. Howell, *a.g.e.*, p. 138-140.

²² 1910'da Osmanlı zabdiye/jandarma teşkilatının ıslahı için danışman olarak görevlendirilen Wyndham Deedes, 1914'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın kendisiyle çalışmasını teklif ettiği muazzam Türkçesiyle kaliteli bir uzmana dönüşmüştür. David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1993, s. 26-27.

²³ Goodman, *a.g.e.*, p. 73-74.

²⁴ Büronun kuruluşu ve işleyişi için; Mustafa Çabuk, "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)", *Belgi Dergisi*, c.2, S.17, s. 1132.

²⁵ IOR/L/PS/18/B294, *Disposal of Conquered Territories*, p. 118-121; Hogarth'a göre Hindistan, Şerif Hüseyin politikasını reddederken Faysal'ın Irak Kralı olmasına giden süreç Gertrude Bell'in eseri olmuştur. Hogarth D. G., "Obituary: Gertrude Lowthian Bell", *The Geographical Journal*, Vol. 68, No. 4, Oct. 1926, p. 367.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

1889'da Bükreş'te tanıştığı Charles Hardinge, Britanya Hindistan Valisiydi. Yine Romanya'da tanıştığı gazeteci/ajan Valentine Chirol bu krizin çözümü için araya girdi ve Bell'i Bombay'a davet ettiler. Savaşın ortasında bir kadından alacakları bilgiye muhtaç olmaktan rahatsız olan Kahire askeri kadrosunun şaşkınlığı geçmeden, arabulucu olarak Hindistan'a gitti.²⁶

Bell'in Irak, Suriye ve Necit aşiretleri hakkındaki bilgileri, Hardinge ve ekibini şok etti. İşgalin ardından Irak'a damgasını vuracak olan Baş Siyasi Subay Percy Cox ile tanıştırılan Bell'in sahip olduğu malumat, o günlerde Kutü'l Ammare'de Türkler tarafından kuşatılmış olan General Townshend komutasındaki yaklaşık 14.000 İngiliz'in mukadderatı için pek mühimdi.²⁷

Bell'in katıldığı toplantılarda Mezopotamya ve Yemen'in Hindistan, Suriye, Hicaz ve Akabe bölgelerinin Mısır Yüksek Komiserliği tarafından işgal edilmesi kararı alındı. Ancak Bell'den, Kahire'ye değil, Percy Cox'a yardım etmek üzere Basra'ya gitmesi istendi. Kahire'de kendisine resmi bir unvan verilmemesine çok içerlemiş olan Bell, bu teklifi hemen kabul etti. Basra'ya gitmesinde; Çanakkale'de ölen sevgilisi Wylie'nin intikamını Türklerden alma arzusu, Kahire askeri bürokrasisinin Bell'den hazzetmemesi, Bell'e resmi bir unvan ve maaş verilmemesi, "tam bir centilmen" olan Cox'un nezaketi etkili oldu.

Bell'in verdiği bilgiler ve Lawrence ekibinin teklif ettiği iki milyon pound²⁸, İngiliz ordusunun Kutü'l Ammare'den kurtulmasına yetmedi. Ancak Anaze Arapları lideri Fahad b. Hazzal ve Duleyim Şeyhi Ali Süleyman gibi yerel liderleri satın alarak Osmanlılardan kopartan Bell, İngilizleri Basra'dan Bağdat'a çıkartacak olan güzergâhları orduya vererek işgalin önünü açtı. Türklerin Almanların etkisiyle ordularını İran'a kaydırmaları²⁹ ve İngiliz ordusunun başına geçen General Maude'un getirdiği yeni askerlerle, 11 Mart 1917'de İngilizler

²⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jan 1916; GB'den HB'ye 18 Feb 1916; *Summary of Papers Dealing with the Transfer of the Control of the Operations in Mesopotamia from the India Office to the War Office*, Simla 1916, p. 1;

²⁷ Gertrude Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, (Çev: Vedii İlmen), İstanbul 2004.s. 66; Fromkin, *a.g.e.*, s. 194-195.

²⁸ Asher, *a.g.e.*, p. 144; Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kut'ül-Amare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 26, Bahar 2013, s. 77.

²⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi, 1914-1918*, 3'üncü Cilt, 2'nci Kısım, Ankara 2002, s. 696-698; IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical Study of the Campaign in Mesopotamia up to April 1917: Part I – Report*, p. 54.

Bağdat'ı işgal ettiler.³⁰ Bağdat işgal edilince Cox'a Sivil Komiser ünvanı verildi.³¹

Paris Barış Konferansı ve Irak'ın Kuruluşundaki Rolü

Gertrude Bell, I. Dünya Savaşı'nın ardından Paris'te toplanan barış konferansına Irak'ı temsilen katılmak üzere 8 Şubat 1919 günü Bağdat'tan ayrıldı³² ve 7 Mart 1919 günü Paris'e ulaştı³³. ABD Başkanı Wilson'un on dört maddesi ve Araplara verdikleri sözler doğrultusunda³⁴ Bell ve Lawrence, bağımsız ve birleşik bir Arabistan hayal ediyorlardı.³⁵ Bu noktada galip devletler, Wilson ilkelerini arkadan dolanıp manda³⁶ sistemini ortaya attılar.

³⁰ IOR/L/PS/18/B273, *Middle East Committee, Mesopotamia: British Engagements as to future Status*, p. 1.

³¹ IOR/L/PS/18/B328, *Mesopotamia, Administrative Record during British Occupation*, p. 1.

³² FO 608/94/5368, *Peace Conference (British Delegation), Self-Determination in Mesopotamia*, 15 Sep 1919, p. 8; Bell'in Bağdat'tan ayrılıp Kahire üzerinden Paris'e ulaşma süreci hakkında yazışmalar için; FO 608/94/11.

³³ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jan 1919; ? Mar 1919; Janet Wallach, *Desert Queen*, London 1997, s. 332.

³⁴ Glenn P. Hastedt, "Fourteen Points", *Encyclopedia of American Foreign Policy*, p. 170; Michael Beschloss, *Our Documents: 100 Milestone Documents from the National Archives*, Oxford 2003, p. 151.

³⁵ David Garnett (Ed.), *Selected Letters of T. E. Lawrence*, London 1941, p.77-78.

³⁶ Latince "mandatum", Fransızca "mandat" kelimelerinden gelmekte olup *vekalet* manasında kullanılmaktadır. General Smuts, manda teklifini konferans toplanmadan 16 Aralık 1918'te komisyona sunmuştur. Teklife göre; yenilen devletlerden ayrılacak olan ve kendisini idare etme kapasitesine sahip olmayan ülkelerin yönetimi, Milletler Cemiyetine bırakılacak; Cemiyet de bu görevi büyük devletlerden birine verecekti. Manda yönetiminin çerçevesini belirlemek için Paris Konferansı komisyonlarında görev yapan Albay House, Lord Milner, M. Simon ve Baron Chinda mağlup devletlere uygulanmak üzere üç çeşit manda yönetimi önerdiler. A mandası; Osmanlı topraklarında kurulacak olan manda idareleri, B mandası; Afrika'daki Alman kolonileri ve C mandası da yine Pasifik adalarındaki Alman kolonileri için uygulanacaktı. *Treaty of Peace with Turkey*, London 1920, p. 11-12; Manda komisyonu 14 Şubat 1919'a kadar ABD, Fansa, İtalya, Japonya ve İngiltere'nin verdiği ikişer üye ile on toplantı yaptı ve 26 maddeden oluşan bir misak tertip etti. 22. Maddesi manda meselesini düzenleyen bu misak ile Milletler Cemiyeti de kurulmuş oldu. Manda maddesinin tam metni için; Kadir Kasalak, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993, s. 11, 24-26; Batı zihniyeti manda sistemine erken bir dönemde alıştırdı. 1874'te Westlake, dünya üzerindeki medeni olmayan bölgelerin Batılı güçler tarafından işgal ya da ilhak edilerek medenileştirilmesini savunuyordu. Medeni olmayan bölgeler, Türkler dâhil sarı ırkın oluşturduğu düşkünler bölgesi ve siyah ırkın yayıldığı vahşiler bölgesiydi. Medeniyet götürme görevi beyaz adam için ahlaki bir sorumluktu ve bu vazifesinden kaçamazdı. John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev: Esra Ermert), İstanbul 2008, s. 237-239.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

Toplantılara katılmaya başlamasından itibaren gündemin yoğunluğundan başı dönmüş bir halde ailesine “daha önce benden hiç duymadığınız bir şey duyacaksınız; fakat bu doğru. Öyle bir dünyanın içine düştüm ki her konuşana ağzı açık bakıyorum” diye yazdı.

Bell'e göre Avrupalıların Şark Meselesi, kelimelerden öte karmaşıktı ve kendileri gelene kadar Mezopotamya meselesi doğru dürüst konuşulmamıştı. Lloyd George'un danışmanı Lord Milner ve Balfour'a görüşlerini aktarmayı başardı ancak başbakan ile görüşme talebi reddedildi. Lawrence ile meseleleri tam savunamadıklarını düşündüklerinden Kahire'den Hogarth'ı da davet ettiler.

Bell, Mezopotamya meselesini Suriye meselesi ile doğrudan ilgili görmekteydi. Davasına Chirol gibi gazeteciler destek verdikleri halde, Louis Mallet gibi meselenin merkezindeki isimlerin geri durmalarından sitayişle bahsetti. Babasının Paris ziyaretinden sonra muhatapları nezdinde kredisi biraz daha artsa da A.T. Wilson, General Allenby ve Hogarth gelene kadar “bizi dinleyen yok” satırlarını açık yüreklilikle yazdı.³⁷

12 Mart günü Mezopotamya'nın sınırlarının tespiti için yapılan kısa bir toplantıya katıldığı anlaşılan Bell, asıl sınır toplantısı için iki hafta bekledi. 26 Mart 1919 günü Paris'te, Mezopotamya'nın Türkiye, Suriye, Filistin ve Sykes-Picot antlaşması doğrultusunda Filistin, Mısır ve Hicaz bölgelerinin tanzimi konulu bir toplantı yapıldı. Toplantıya Arthur Hirtzel, David Hogarth, Albay Wilson, Albay Gribbon, Albay Lawrence, Gertrude Bell ve Forbes Adam katıldılar.³⁸

³⁷ Gertrude Bell, *The Letters of Gertrude Bell (Volume 2) 1874-1917*, (Ed. Florence Bell), Middlesex 2006. p. 43-44; GBA.L., GB'den HB'ye 7 Mar 1919; GB'den FB'ye 16 Mar 1919.

³⁸ Jane Priestland, Ed.), *Records of Syria 1918-1973, Vol 1: 1918-1920*, Chippenham 2005, p. 450-453.

Bell, Türklerin çekilişinin ardından Suriye’de³⁹ babası adına krallığını ilan eden Faysal’la⁴⁰ Paris’te tanıştı. Faysal, Sykes-Picot⁴¹ Antlaşmasını tanımadığını ilan etse de kısa süre sonra İngiliz askerlerinin boşalttığı Suriye topraklarına Fransızlar yerleşeceklerdi. Bölgenin kaderinin Sykes-Picot çerçevesinde belirleneceğinin ortaya çıkmış olması, hem Bell’i hem de Arapları Paris’te hayal kırıklığına uğrattı.⁴²

Bağdat ve çevresinde 1918’de başlayıp 1920’de en şiddetli evresine çıkan Arap isyanlarının sebebi temelde Araplara söz verilen bağımsızlığın verilmemesi kaynaklı bu hayal kırıklığıdır. Milliyetçi Arap söylem ve isyanlarının bastırılmasında, on binlerce⁴³ Arab’ı hiç düşünmeden öldüren İngiliz ordusu kadar, bedevi ve şehirli önderleri İngilizlerle masaya oturtan Bell’in de katkısı büyüktür. Türklerin Bakü’ye yürümeleri üzerine İran’a gönderilen Cox’a vekalet eden ve Bell’in hayal ettiği İngiliz danışmanlar eşliğinde Arap bakanlardan

³⁹ Cemal Paşa’nın başarısız olduğu Kanal Harekâtı’ndan sonra Türkler geri çekilmek zorunda kaldı. İngiliz General Allenby komutasındaki İngiliz ordusu, Lawrence ve Faysal yönetimindeki Arap aşiretleri (Lawrence’a göre Huveydî, Sakhr, Şerarat, Ruvalla ve Serahin aşiretleri) ve sekiz Ermeni gönüllü taburu desteği ile 1917 Aralık’ında Kudüs’ü, oldukça iyi işleyen ikmal hatları sayesinde 1 Ekim 1918 tarihinde de Şam’ı ele geçirdi. Son Türk ve Alman birlikleri şehri terk ederken hükümet konağından Türk bayrağı indirilip yerine Arap bayrağı çekildi. Şehre danışmanları Cornwallis ve Clayton eşliğinde Rolls Royce’u ile giren Allenby, geçici hükümeti onadı ve son olarak kente özel treni ile Emir Faysal girdi. Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, c. II, İstanbul 2011, s. 513-514; T. E. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, (Çev: Bilal Çölgeçen), Ankara 2015, s. 369; William C. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2008, s. 169-172.

⁴⁰ Etnik kıyafetleri ile Paris’te olumlu bir iz bırakan Faysal, Arapların, müttefiklerin safında çatışmalara girip 20.000 kadar şehit verdikleri iddiası ile savaşın başında kendilerine verilen bağımsızlık vaatlerini ısrarla hatırlatıyordu. Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye*, Ankara, 2004, s. 71.

⁴¹ Savaş devam ederken Ruslardan elde edilen anlaşma metni, Cemal Paşa tarafından Faysal üzerinden Şerif Hüseyin’e ulaştırıldığında Şerif, “bunun bir Bolşevik uydurması olduğunu ve İngilizlerin sözlerine sadık kalacaklarını” ifade etmiştir. M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara 2004, s. 103.

⁴² Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 106; Lukitz, *a.g.e.*, p. 124.

⁴³ Lawrence, “France, Britain, and the Arabs”, *The Observer*, 8 Aug 1920.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

oluşan meclisin kurulmasını geciktiren Komiser Vekili Arnold Talbot Wilson'un⁴⁴ politikaları da Bell'e göre isyanın sebeplerindendi.⁴⁵

Paris Konferansı'ndan San Remo'ya giden süreçte Arap rahatsızlığı artmış, bağımsızlık isteyen Kürtler⁴⁶ ve Mustafa Kemal liderliğinde yeniden toparlanmaya başlayan Türklerin bölgeye ilgisiz kalmayacakları ortaya çıkmıştı.⁴⁷

Bell'in durmadan altını oyduğu Komiser Vekili Wilson bu arada görevden alındı. Percy Cox, bu defa Irak mandasını tesis etmek için Bağdat'a yeniden görevlendirildi.⁴⁸ Cox, Bağdat'a gelir gelmez 1917'de General Maude'un engel olduğu "Doğu Sekreteri"⁴⁹ unvanını (Oriental Secretary) Gertrude Bell'e tevdi etti. Cox-Bell ikilisi geçici meclis olarak Devlet Şurasını⁵⁰ tesis etmeye başladılar.

Meclis Başkanlığı vazifesinin Nakîb'ül Eşraf Abdurrahman Geylani'ye verildiği, Bell'in görevleri, bakanları ve İngiliz danışmanları konusunda günlerce çalıştığı Devlet Şurası şu şekilde tesis edildi.

⁴⁴ Wilson, 1907'de Hindistan ordusuna katılmış ve Huzistan petrol arama personelinin korunmasını görevlendirilmişti. Başarısı nedeniyle Muhammara İngiliz Konsolosluğu tarafından İran'a yapılacak demiryolları güzargahının belirlenmesi, haritalandırma ve Osmanlı sınırı tesbit faaliyetlerinde görevlendirdi. I. Dünya Savaşı başlayınca Basra'da gönderildi. Komiser Vekili iken Irak isyanından sorumlu tutularak görevinden alındı ve Muhammara petrol bölgesinde görevlendirildi. Kaveh Ehsani, *The Social History of Labor in the Iranian Oil Industry: The Built Environment and the Making of the Industrial Working Class (1908-1941)*, Leiden 2014, p. 44; Cox'un İran'da kaldığı iki yıl boyunca Yüksel Komiserine vekalet etmiştir. Sluglett, *a.g.e.*, p. 4.

⁴⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 40-41, 50-52; GBA.L., GB'den HB'ye 6 Dec 1918; 14 Feb 1920; GB'den FB'ye 12 Jan 1920; 1-4 Feb 1920.

⁴⁶ Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, Newyork 2006, p. 139.

⁴⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 113-114; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Nov 1920; İngilizlerin, muhtemel Mustafa Kemal hareketine karşı tedbirleri, Anita L.P. Burdett, (Ed.), *Iraq Defence Intelligence 1920-1973*, Vol. 1: 1920-1925, Cippenham 2005, p. 158-165.

⁴⁸ IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad*, p. 8.

⁴⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 18 Oct 1920; Philip Perceval Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, London and Melbourne 1941, p. 268; Kavram; İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğinde "yerel dragomanlara güvenilmemesi neticesinde" 1812'de Londra'dan İstanbul'a gönderilen Terrick Hamilton'a, "Oriental Secretary" ünvanı verilmesiyle diplomasi literatürüne girmiştir. G.R. Berridge, Lorna Lloyd, *Dictionary of Diplomacy*, Hampshire 2012, p. 273; Raymond Jones, *The British Diplomatic Service, 1815-1914*, Ontario 1983, p. 95-96, 223; Charles William Richard Long, *British Pro-consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism*, Abingdon 2005, p. 201.

⁵⁰ Belgelerde *Council of State* olarak geçen kavram için Öke'nin *Devlet Şurası* çevirisi esas alınmıştır. Mim Kemal Öke, *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul 1995, s. 160.

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU

İçişleri	Genel İdare, Polis, Arazi gelirleri, Tarım, Hapishaneler, Basın
Maliye	Finans, Muhasebe, Denetim, Osmanlı borçları ve Özel Gelirler
Adalet	Adalet, Tapu
Savunma	Jandarma, Arap kuvvetleri, Ermeni ve Nesturi Birlikleri,
Eğitim ve Sağlık	Eğitim, Sağlık, Geçici olarak belediyeler
Bayındırlık ve Haberleşme	Binalar, Yollar, Demiryolları, Posta ve Telgraf, Sulama Kanalları
Ticaret	Liman ve Gümrükler
Evkaf	Vakıflar ve Krediler

Çoğu Şii müçtehidin seçimsiz işbaşına geldiği için reddettiği meclis, 2 Kasım 1920'de ilk toplantısını yaptı. Nakîb başkanlığındaki kabine şöyle teşekkül etti; İçişleri Bakanı, Seyyid Talib Paşa, Maliye Bakanı Sasun Heskail Efendi, Adalet Bakanı Mustafa Alusi Efendi, Savunma Bakanı Cafer Askeri, Bayındırlık Bakanı İzzet Paşa, Eğitim ve Sağlık Bakanı Şii Seyyid Muhammed Mehdi Tabatai, Ticaret Bakanı Abdüllatif Mendil Paşa, Evkaf bakanı Muhammed Ali Fazıl Efendi idiler.⁵¹ Manda antlaşmasının kabul edilip edilmeyeceği bilinmediği için Dışişleri Bakanlığı tesis edilmedi.⁵²

İcracı bakanlardan başka Abdülgani Kubbe, Abdülcabbar Hayat Paşa, Abdülmecit Şavi Bey, Abdurrahman Haydari Paşa, Ahmed Sani Paşa, Acil Semermed Paşa, Davud Yusutani Efendi, Fahri Cemilzade Efendi, Muhammed Seyhud Emir Rabia, Seyyid Hadi Kazvini devlet bakanları; Seyyid Hüseyin Afnan da Hükümet Sekreteri olarak atandı. Devlet bakanları arasında Bağdatlı bir Hristiyan lider, bir Musullu, Süleymaniye eşrafından bir Kürt, Bağdatlı bir Şii, Şii kabilelerden de iki Şeyh vardı.⁵³

Bakan danışmanı olarak İngiliz politik subaylarından İçişleri'ne Harry Philby, Maliye'ye Yarbay Slater, Adalet ve Evkaf'a Edgar Bonham-Carter,

⁵¹ Robert L. Jarman, (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 7, Cambridge 1992, p. 3, 197.

⁵² IOR/L/PS/18/B347, *Mesopotamia, Appointment of Sir Percy Cox as High Commissioner: Instructions of His Majesty's Government*, p. 2.

⁵³ IOR/L/PS/18/B363 *Mesopotamia...*, p. 2; *Iraq...*, p. 3.

Savunma'ya Binbaşı Eadie, Eğitim'e Norton, Bayındırlık ve İletişim'e Atkinson, Ticaret'e de Watkins atandılar.⁵⁴ Bell'in ve Cox'un, sisteme entegre olabilmeleri için mutlaka oy kullanmalarını istedikleri Şiiler hakkındaki düzenlemeleri, meclis tarafından kabul edilerek 14 Aralık 1920 günü geçici seçim kanunu kabul edildi.⁵⁵

1920'nin son günlerinde, Hindistan Dışişleri Bakanı Montagu'den Bağdat'a, İngiliz askerlerinin geri gönderilmesi hazırlıklarına başlama emri gelince Bell dehşete düştü. Lawrence'ın yazılarıyla İngiltere'de, işlerin yoluna girdiği ve artık askerlerin dönebileceği beklentisinin oluşması Bell'i kızdırmıştı. Henüz bir Arap ordusunun kurulmamış olması⁵⁶ nedeniyle red cevabı verildi. Montagu ise cevabında eğer parayı İngiltere ödemeye devam edecekse, Nasiriye'den Kurna'ya bir hat çekilmesini ve Musul'a kadar uzanan mandanın buradan yönetilmesini istedi. Bell de, kuzey sınırında Mezopotamya ile Türk İmparatorluğunu birleştirmeyi hedefleyen Bolşeviklerin destek verdiği⁵⁷ bir Türk⁵⁸ varlığından bahsederek "Basra'ya çekilirsek Araplar kendilerini koruyamayacak kadar güçsüz kalırlar" şeklinde cevap verdi. Bunun sonucunda, İngilizler bölgeden ayrılmadan Türklerle Araplar yeniden kavuşacaktı. "Irak'ta en az iki tümen bulundurmazsak, iki yıl içinde defolur gideriz" şeklinde düşüncelerini özetledi.⁵⁹

1921 Kahire –Kırk Haramiler- Konferansı ve Faysal b. Hüseyin'in Kral İlan Edilmesi

1921 baharına gelindiğinde işgal edilmiş Mezopotamya, Suriye, Filistin, Mısır ve Necit-Hasa bölgesinin nasıl yönetileceği ve kurulacak devletlerin başına kimin getirileceği meseleleri İngiliz çıkarlarını ciddi olarak tehdit etmeye başladı.

⁵⁴ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 176; Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 2, Cambridge 1992, p. 576; IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia...*, p. 7; *Iraq...7*, p. 4; Cox'un raporuna göre Politik Subaylık kadrosunda sadece 120 subay görev yapmaktadır. IOR/L/PS/11/181/8104.

⁵⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 115-117; GBA.L., GB'den HB'ye 18 Dec 1920; Seçim kanununun tam metni: *Iraq...7*, p. 489-500.

⁵⁶ Cafer Paşa, Savunma Bakanı olarak Irak ordusunu kurmakla görevlendirildiğinde ordu on subaydan ibaretti. Cafer el-Askeri, *İşyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer el-Askerî*, (Haz: Necdet Fethi Safvet), (Çev: Halit Özkan), İstanbul 2008, s. 194; Irak Ordusunda rütbelere ve maaşlar. *Iraq...7*, p. 35; Resmi görüş; Burdett, *a.g.e.*, p. 58-65.

⁵⁷ 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması'ndan sonra Sovyet Rusya'nın Türklere yaptığı yardımlar için; Alptekin Müderrisoğlu, "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları", *Atatürk Yolu*, c. 4, S. 13, 1994, s. 51.

⁵⁸ Bell bu grubu "ayaktakımı" olarak itham etmiştir. GB'den HB'ye 18 Dec 1920.

⁵⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 115-117; GBA.L., GB'den HB'ye 18 Dec 1920.

Sömürge Bakanı Winston Churchill'in önerisiyle bölge sorunlarının çözülmesi için Kahire'de bir konferans düzenlenmesine karar verildi.⁶⁰

Savaşın sonra Churchill'in üzerinde askerlerde oluşan terhis beklentisi ve savaş masraflarını azaltma baskısı oluştu.⁶¹ Paris'ten, bağımsız Arabistan hayali yıkılarak dönen Bell, asker çekme ve gerekirse Basra'ya çekilme sözlerini duyunca, hem Lloyd George hem de Churchill hakkında ağızını bozabiliyor, Filistin'den asker çekilmemesini, Yahudilerden rüşvet yemelerine bağlıyordu.⁶²

Kahire Konferans'ında, Şii ağırlıklı Irak nüfusunu, Sünni Türkler ve Kürtlerle dengeleyebilmek için Musul'un Irak'ta kalması tezi kabul edilen ve çekilen asker yerine de Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF) uçaklarının yerleştirileceği sözünü alan Bell, birkaç gün önce hakaret ettiği Churchill'e şimdi özgüler düzüyordu.⁶³

Filistin, Şam ve Ürdün hakkında da önemli kararlar alınan Kahire Konferansı'nda (12-25 Mart 1921), devletin adının Mezopotamya değil Irak olması kararlaştırıldı. Iraklılar tarafından davet edilmesi şartıyla, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın, seçimle kral yapılması tasarlandı. Kendisini "Ümmü'l-Mü'minîn⁶⁴" diyecek kadar çok seven Arap liderlerini ikna etme görevi Bell'e verildi.

Umutlu gittiği Paris'ten hayal kırıklığı ile dönen Bell, umutsuz gittiği Kahire'den "taçsız kraliçesi⁶⁵" olacağı Irak devleti müjdesini aldı. Bağdat'a döndüğünde kendisini, Kral olmak isteyen yerel liderlerin arasında buldu. Muhammara şeyhi Hazzal, İttihat ve Terakki Partisi eski vekili Seyyid Talip, Bağdat Nakîb'ül Eşrafi Abdurrahman Geylanî gibi isimler, Irak krallığına en layık ismin kendileri olduğunu düşünüyordu. Muhammara şeyhini Cox caydırırken Nakîb ve Seyyid Talip muhalefetini sindirmek Bell'e kaldı.⁶⁶

⁶⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 121-122; GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1921.

⁶¹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 384-386, 469.

⁶² *Burada manda idaresinin devam ettirilmesinin maliyetinin ne kadar olacağını Sir Percy Cox, Kraliyet Hükümeti'ne net bir şekilde hesaplayacaktır ama Churchill ve Lloyd George gibi düzenbazlar -halkın kendilerine davrandığı gibi- dürüst davranırlar mı acaba?* GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921.

⁶³ IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on Middle East Conference held in Cairo and Jerusalem*, p. 59-72, 194; James Barr, *A Line in the Sand*, London 2012, p. 122.

⁶⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921; Lukitz *a.g.e.*, p. 141-142; Goodman, *a.g.e.*, p. 103; Bell'e "Ümmü'l-Mü'minîn" hitabı; Bell, *The Letters...II.*, p. 46-47; GBA.L., GB'den HB'ye 7 Dec 1919; Muhammed Peygamberin hanımları için kullanılan bir tabirdir. Aynur Uraler, "Ümmehâtü'l-Mü'minîn" *DİA*, c. 42, 2012, s. 306.

⁶⁵ "Taçsız kraliçe" lakabı sık sık Bell için kullanılır. Örneğin; "An Uncrowned Queen of Arabia", *The New York Times*, 23 Oct 1927.

⁶⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 12 Apr 1921.

Nakîb, kralın mutlaka Irak'lı olması teziyle Faysal'a karşı çıkmaktaysa da her zor durumda kaldığında Bell'in imdadına koşan Duleyim ve Anaze Şeyhleri, çok yaşlı olduğunu ve bu işi kaldıramayacağını empoze ettiler.⁶⁷ Seyyid Talip ise muhalefetini çok farklı bir cepheden yürütüyordu. Babasının Basra Nakîb'ül Eşrafi olması, İttihat ve Terakki listelerinden uzun yıllar Osmanlı Mebusan Meclisinde Basra'yı temsil etmesi, geniş arazileri ve nüfuzu kanalıyla savaş esnasında birçok varlıklı aileyi haraca bağlamış olması yönüyle Iraklıların en çekindikleri isimdi. Seyyid Talip şayet kendisine Irak tahtı verilmezse 30.000 silahlı adamının olduğu ve Hindistan Müslümanlarını Nakîb'lik müessesesi kanalıyla isyan ettireceğini söyleyince bir sabah operasyonu ile Bell tarafından tutuklatırılıp Seylan'a sürüldü.⁶⁸ Ardından da ikbalini Seyyid Talip'te arayan Cox'un en sevdiği, Bell'in en sevmediği İngiliz bürokratu Philby, valizlerini toplamak zorunda kaldı. Taçsız Kraliçe, önüne çıkan her Arap ya da İngiliz'i gücüne bakılmaksızın tasfiye ediyordu.

Faysal b. Hüseyin, 29 Haziran 1921'de Mekke'den Bağdat'a geldi. Bir referandum yapılarak Faysal'ın tahta oturtulması planlanıyordu. Faysal'ı, Bağdat eşrafi ve halkına kabul ettirmek için gece gündüz çalışan ve resmi toplantılardan yorulan Bell, “üniformalar, kaftanlar uşaklar, hizmetkârlar, gergin geçen yemekler, yükselen tansiyonlarla burada bir tarih yapıyoruz” diyerek “bir daha asla bir Kral yaratma işine girmeyeceğim” yazıyordu.⁶⁹

Kingmaker⁷⁰ Bell, Kralı olmaya geldiği Irak'ı tanımayan Faysal'a, bir taraftan bir Kral gibi davranmayı öğretirken diğer taraftan da coğrafya, tarih ve kabileler hakkında brifingler veriyordu. Bu samimi toplantıların birinde Bell Faysal'a, halkı kazanabilmesi için eşraf ve şeyhlerden oluşan bir ayan meclisi kurmasını önerdi.⁷¹ Bu fikir Faysal tarafından beğenilecek ve Irak meclisinde bir de Ayan Meclisi tesis edilecektir.⁷²

⁶⁷ Bell, *The Letters...II...*, p.128-129, 146; GBA.L., GB'den HB'ye 29 May 1921; 5-12 Jun 1921.

⁶⁸ Bell, *The Letters...II...*, p. 123-124; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Apr 1921; Polk., s. 89.

⁶⁹ Bell, *The Letters...II...*, p. 135-137; GBA.L., GB'den HB'ye 7-8 Jul 1921.

⁷⁰ “Kingmaker” kavramı; 1421'de ölen Kral V. Henry'nin dokuz aylık oğlu VI. Henry'ye naiblik yapan, *16th Earl of Warwick* ünvanlı Richard Neville için kullanıldı. Neville daha sonra York Dükünü IV. Edward ünvanıyla tahta çıkardı ve *Warwick the Kingmaker* ünvanını aldı. Bu sıfat, Kralı belirleyebilecek kadar etkili konuma sahip naibler için kullanıldı. Gertrude Bell Faysal'ı; hanedan mensubu olmadığı halde Kral'a dönüştürdüğünden literatürde “Kingmaker” olarak anılır. John J. Regazzi, *Scholarly Communications: A History from Content as King to Content as Kingmaker*, Maryland 1992, p. xi; John Platts, *Universal Biography*, Vol IV, Series III, London 1826, p.132-134; Richard Neville hakkında; Aulnoy (Madame d', Marie-Catherine), *The History of the Earl of Warwick*, London 1708.

⁷¹ Bell, *The Letters...II...*, p. 135-137; GBA.L., GB'den HB'ye 7-8 Jul 1921.

⁷² Radhey Shyam Chaurasi, *History of Middle East*, New Delhi 2005, p. 45.

Şam'dan kovdukları Faysal'ın Bağdat'ta tahta oturmasına tepki veren Fransızlar, Kürtlerle dini ve milli bağlarını kopartmak istemeyen Türklerin Musul bölgesindeki askeri hareketlilikleri, Şiilerin devamlı Türkleri bölgeye davet etmeleri gibi sebepler, Bell'de, "bir an önce halka Arap bir kral vererek milliyetçi tepkiyi Türklere döndürme" fikrini oluşturdu ve Faysal 11 Temmuz'da Irak tahtına referandumsuz oturtuldu⁷³. Faysal'ı bir türlü sindiremeyen Anaze ve Duleyim Araplarının ayağına götürülen Faysal'a, Duleyim şeyhi Ali Süleyman'ın çadırında, Bell'in *Akabe Biati*'na⁷⁴ benzettiği törenle bedevi Araplar biat ettiler.⁷⁵

1921 Temmuz'unda başlayıp Ağustos'ta biten zorlama referandumda evet oylarında %96'lık bir orana ulaşıldı. Zaten tahta oturmuş olan Faysal'ın Irak kralı "seçilebilmesi" için her şey, evet oylarının azami düzeyde olması için tasarlandı.⁷⁶ Tüm baskıya rağmen sokaklarında Türk bayrakları asılı olan Musul'da sandık kurulamamış, Kerkük ise "hayır" demişti.⁷⁷

İngiltere'de bile kaynaklar bu referandumun sahte ve hileli olduğu iddiasındadırlar. Tüm baskılara rağmen Süleymaniye kenti referandum sandığına gitmezken, Kerkük sandığa gidip açıkça "hayır" dedi.⁷⁸ Referandum öncesi Bell'in gezdiği Süleymaniye, bağımsızlık vaadiyle referanduma evet dedi ve Faysal'a karşı Türk-Kürt birliği kırılınca muhalefet dozu düştü.⁷⁹

26 Ağustos 1921 Cuma günü Faysal, milli marş yerine "God Save the King"⁸⁰ çalarken taç giyerek Irak Kralı ilan edildi. Törende Faysal'ın eline verilen konuşma metninde nihai otorite olarak Yüksek Komiserlik kavramının gösterilmesine itiraz eden Faysal'a, "bu cümleyi okumazsa törenin yapılmayacağı" ifade edilse de Bell'in arabuluculuğuyla cümle metinden

⁷³ Bell, *The Letters...II...*, p. 137-138; GBA.L., GB'den HB'ye 10-16 Jul 1921; GB'den FB'ye 10 Jul 1921.

⁷⁴ 620'de Medine/Akabe'de, Peygamberi dinleyerek Müslüman olan altı kişinin ardından Medine'nin büyük kısmı Müslüman olmuş ve hicret eden Mekkeli Müslümanlara yardım etmişlerdir. Ahmet Önkal, "Akabe Biatları", *DİA*, c. 2, 1989, s. 211.

⁷⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jul 1921; Bell, *The Letters...II*, p. 139-140.

⁷⁶ Courtney Hunt, *The History of Iraq*, Greenwood Press, Connecticut 2005, p. 65; Referandumda seçmenlere verilen ve *mazbata* denilen pusula metni şöyleydi; *We, the undersigned residents of Nahiyah/Mahallah in Qadha/Town of, in the Liwa of have heard, understood and fully considered the above Resolution of Council of State: and it results that express themselves in agreement therewith, and profess their allegiance to Amir Faisal while Have signified their dissent./Signatures. Jarman, Iraq...7, p. 9.*

⁷⁷ Bell, *The Letters...II*, p. 139-140; Suphi Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s. 189.

⁷⁸ Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford, 2009, p. 52; Philip Willard Ireland, *Iraq*, Newyork 2004, p. 333; Jarman, *Iraq...7, p. 9.*

⁷⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 9-13 Nov 1921.

⁸⁰ Britanya milli marşı. Ellis Wasson, *A History of Modern Britain: 1714 to the Present*, Singapore 2010, p. 52.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

çıkartıldı.⁸¹ Kral olma isteği reddedilen Nakib'e, ödül olarak 1921 Eylül'ünde yeniden hükümeti kurma görevi verildi.⁸²

Hükümetin kurulmasıyla Kingmaker'lık vazifesine dönen Bell, Faysal'ın eşi Kraliçe Hazayma'nın Bağdat'a gelmesi gerektiğini söyledi. Baş başa yapılan kültür turlarında Bell'den hoşlanmaya başlayan Faysal; Vallahi sen bu evin hanımı gibisin!" diyerek gönlünü Bell'e açtı. Bu tek taraflı duygusal ilişki Bağdat'ta duyulduğundan *el-Hatun* lakabı Bell için daha sık kullanılmaya başlandı. Yıllar önce evleneceği erkeği "akıllı, yakışıklı, dünyaya geniş açıdan bakan, kabiliyetçe kendine benzeyen, savaştan, avlanan, şiir yazan, tarih ve yabancı dil bilen, tiyatrodan ve National Gallery'den zevk alabilen, politikacı ile devlet adamını kendisi gibi ayırt eden, dünyayı dolaşmış bir kahraman" şeklinde tarif ettiğinden, Bell'in Faysal'a aşık olması düşünülemez. Ancak Faysal'ın kendisinden hoşlandığını bildiğinden sık sık Londra'ya dönmekle tehdit ederek istediği kararları aldirtmiştir.⁸³

Tahtını referandumla sağlamlaştıran Faysal, yurt gezisine çıktı. Dönüşünde İstanbul'da bulunan Kürt derneklerinden Mevlanzade Rıfat ve Bedirhan Emin Ali Bey, bir Kürt devleti kurma iddiasıyla Bell'e geldiler. Bell bu "ihtiyarlara" İstanbul banliyölerinde bahçeli evlerde, emekliliklerini yaşamalarını salık verdi. Bell, "bir Kürt devleti kurulacaksa onu da ben kurarım" diyerek Cox'a "Kürdistan'ın taşsız kraliçesi olmak istediğini söyledi ancak bu istek reddedildi.⁸⁴

Manda Anlaşması'nın Kabulündeki Rolü

Faysal'ın krallığı, referandumla halka zorla onaylatıldıktan sonra sıra, İngilizlerin ittifak anlaşması dedikleri manda anlaşmasının, Irak meclisine kabul ettirilmesine geldi. Paris Barış Konferansında manda gerçeğiyle yüzleşen Bell toplantının bitmesini dahi beklemeden önce Londra, sonra da Bağdat'a dönerken Lawrence'ın dediği gibi "hayatı boyunca bükemediği eli öptüğünden⁸⁵" hemen manda taraftarı olacaktı. Yakın zamana kadar İngiliz danışmanlarla Arap bağımsızlığından bahseden Bell şimdi şöyle diyordu;

⁸¹ Bell, *The Letters...II*, p. 141-144; GBA.L., GB'den HB'ye 14 Aug 1921;21 Aug 1921; 28 Aug 1921; Sluglett, *a.g.e.*, p. 44.

⁸² II. Nakib hükümeti 10 Eylül 1921'de kuruldu. Askeri, *a.g.e.*, s. 195.

⁸³ Bell, *The Letters...II*, p. 144-146; GBA.L., GB'den HB'ye 4-25 Sep 1921; 13 Oct 1921; Howell, *a.g.e.*, p. 141-147;

⁸⁴ Bell, *The Letters...II*, p. 147-152; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct 1921;1 Nov 1921.

⁸⁵ Garnett, *a.g.e.*, p. 250.

*Doğu toplumları kendilerine verilecek özgürlükleri suiistimal edip kısa sürede kaybedeceklerinden, onlara hürriyetlerini vermeyip kurulacak küçük devletçiklere hamilik yapmak Batı devletlerinin sorumluluğudur.*⁸⁶

Faysal'ın Kral ilan edilmesinin ardından İngilizler, manda anlaşması aleyhinde hiç beklemedikleri bir Faysal-Nakîb ittifakı ile karşılaştılar. Faysal, Suriye'de başına gelenlerin Bağdat'ta da gerçekleşmesi, Nakîb ise dini saygınlığının yerle yeksan olmasından korktuğundan anlaşmaya muhalefet ediyorlardı. Bell kurdurduğu gazeteler üzerinden manda karşıtları ile mücadele ederken bir taraftan da müttefiki şeyhler aracılığı ile Faysal'a aba altından sopa gösteriyordu.⁸⁷

Takvimler 1922'yi gösterdiğinde hala Faysal mandaya ikna olmayınca, Bell'in hep çekindiği Şiiler harekete geçtiler. Mehdi Halisi tam bağımsızlıktan başka hiçbir şartı kabul etmeyeceklerini ilan ettiği⁸⁸ gibi Şiilerin seçimlere katılmasını yasaklayıp manda taraftarlarının Müslüman mezarlığına gömülmesini yasakladı.⁸⁹

Faysal, İngiliz muhalifleri ile daha sık görüşmeye başlayınca, 1922 Ramazanı akabinde Bell, Faysal'ı tehdit ederek meseleyi şahsen çözmeye karar verdi;

*Kulak verdiğin adamlar, savaş esnasında İngilizlere muhalefet eden Türk ve Araplar... Adamlarımın gözlerimin önünde harcamasını seyredemem. Tüm bunlar olacağına giderim daha iyi.*⁹⁰

Tehdidi algılayan Faysal, “anlaşmayı onaylayın ve meclise sevk edin” deyince Başbakan Nakîb liderliğindeki hükümet, 22 Haziran 1922'de ilk defa görüştüğü manda antlaşmasını⁹¹ 3 Temmuz 1922 günü, İngilizlerin baskısı altında kabul etti.⁹²

1922 Temmuz'unda Faysal ve Nakîb, hükümetin kabul ettiği antlaşmanın mecliste oylanması için ayak direyince umutsuzluğa düşen Bell, bu konuda şunları yazdı;

⁸⁶ GBA.D., 5 Oct 1919.

⁸⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 128-129, 152; GBA.L., GB'den HB'ye 4, 18 Dec 1921;

⁸⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 157; GBA.L., GB'den HB'ye 18-25 May 1922.

⁸⁹ Lukitz, *a.g.e.*, p. 171.

⁹⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1922.

⁹¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 157-160; GBA.L., GB'den HB'ye 18-25 May 1922; 8, 22 Jun 1922.

⁹² GBA.L., GB'den HB'ye 6 Jul 1922.

Hiçbir ülkede mandanın yürümeyeceğini anladım. Fransızlar Suriye'de, biz Filistin'de manda sistemini kirlittik. Bu işin yürümeyeceği belli. Araplar asla geri adım atmayacaklar. Önce burada, sonra da Suriye'de⁹³ mandayı söküp atacaktılar, İslam dünyasına bir Müslüman devlet kurabileceğini ispatlayacaklar ve halifelîği yeniden Araplara kazandıracaktılar....En büyük engelse Fransızlar ve Siyonistler.⁹⁴

Faysal'ı sık fikir değiştirmekle suçlarsa da, Bell'in de manda konusundaki fikirleriyle, üstlerinden aldığı emirler doğrultusunda takip ettiği politika çelişiyordu. Lawrence'ın "anlık güçlerin kölesiydi"⁹⁵ diyerek güce tapmakla itham ettiği Bell, manda konusunda kendi fikirlerinin değil Cox'un emirlerinin peşinde giderek Lawrence'ı haklı çıkarıyordu. Bell, kendisiyle çelişkiye düşmek pahasına, muhalefetin örgütlenerek karşılarına çıkmasından endişe ederek manda antlaşmasının onaylanması için çabalıyordu.

1922 Mart'ında, milliyetçi Şii Seyyid Muhammed Sadr'ın parti kurma dilekçesi vermesi İngilizleri korkuttu. Ağustos ayında meclis, Sadr'ın parti kurmasını engellemek için, oldukça ağır düzenlemeler getiren Siyasal Partiler ve Cemiyetler Yasasını çıkarttı. Kanun, Kral tarafından onaylanınca milliyetçi Cafer Ebu Timman liderliğinde *Hizb'ül Vatani Partisi*, Şii Emin Çelebi Çarşafcı ve Abdürresul Kubbe tarafından *Hizb'ün Nahda Partisi (Uyanış)* kuruldu. Nahda'nın arkasındaki güç Seyyid Muhammed Sadr'dı. Nakib'in oğlu Seyyid Mahmud Geylani liderliğinde de ılımlıları temsil eden *Hizb'ül Hürr (Özgürlük) Partisi* kuruldu. Mandanın kabul edilip edilmemesi tartışılırken, 14 Ağustos'ta hükümetin bütün üyeleri istifa ettiler ve hükümet düştü.⁹⁶

Faysal, bir türlü meclisi karşısına alarak antlaşmayı onaylayın emrini veremeyince, Londra'nın sabrı taştı ve Churchill tarafından Britanya'ya davet edildi. Faysal, ne yapması gerektiğini Bell'e sorduğunda "gidersen Kral olarak geri dönemezsin" cevabını aldı.

Cox Faysal'a, mandayı referanduma sunmayı önerdi. Öneriye göre, manda halk tarafından kabul edilirse Faysal rahatlayacak ama reddedilirse İngilizler ertesi gün Irak'ı boşaltacaktı. Faysal bu öneriyi kabul ettiyse de; plan Londra'ya sorulduğunda cevap olumsuzdu.

⁹³Faysal'ın Ramadi'de yaptığı bir konuşmada Fransızları Suriye'den çıkartacağını söylediğine dair istihbarat; IOR/L/PS/11/199/3424.

⁹⁴Bell, *The Letters...II.*, p. 160-161; GBA.L., GB'den HB'ye 16 Jul 1922.

⁹⁵Garnett, *a.g.e.*, p. 250.

⁹⁶Jarman, *Iraq...7*, p. 333-335.

Londra'nın, Bağdat İngiliz bürokrasisine manda antlaşmasını şiddetle dayatması, manda müessesesinin işlerliğine zaten inanmayan Bell'in devletine olan güvenini kaybetmeye başlamasına sebep oldu. 15 Ağustos 1922 tarihli babasına yazdığı mektupta, bir İngiliz ajan/bürokratından ziyade, Irak Arap milliyetçisi gibi konuşuyordu:

Kral ve milliyetçileri manda konusunda tam ikna etmişken, “yalancı alçak hükümetimizin” Filistin'e oynadığı oyunu⁹⁷ bize de oynayıp Milletler Cemiyeti'ne sunduğu metin ile bizim imzaladığımız metnin aynı olacağına nasıl inanırım. Burada işler kötüye gidiyor baba. Emin olabilirsin ki Milletler Cemiyeti, Suriye ve Filistin lanet mandalarını kabul ettiği için önümüzde isyandan başka bir şey yok.

Bell 1920 isyanlarının hortlamasından endişeliyken, 1922 Ağustos'unda şeyhler, muhtemel manda referandumunda “evet” çıkaracaklarına dair Bell'e söz verdiler. Faysal da Churchill metni onaylarsa kendisinin de imzalayacağına söz verdi.⁹⁸

Faysal'ın antlaşma konusunda net bir fikri yoktu. Bell ve İngiliz bürokrasisi ile görüştüğünde manda taraftarı, milliyetçi Araplar ile istişare ettiğinde muhalifi oluyordu.

Bell'in beklediği 1920 ruhlu darbe, saray teşrifatçısı Fehmi Müderris'ten⁹⁹ geldi. Müderris'in başlattığı protesto eylemlerinin Bağdat'ı kapladığı 23 Ağustos 1922 günü Faysal'ın acilen apandisit ameliyatı olmasıyla inisiyatif Cox'a geçti. Fırsatı kaçırmayan Yüksek Komiser, listesini Bell'in hazırladığı bütün isyan liderleri ve muhalif gazetecileri tutuklattı.¹⁰⁰

Nekahet döneminden çıkan Kral, yaveri Rüstem Haydar¹⁰¹ ile 28 Eylül 1922 günü, yeni hükümeti kurma iradesini, Bell'in de huzurunda Nakîb'e tebliğ

⁹⁷ Kastettiği alçaklık Filistin topraklarından yapay bir Ürdün devleti devşirilmesidir. Philip Robins, *A History of Jordan*, Newyork 2004, p. 27.

⁹⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 160-161;GBA.L., GB'den HB'ye 15 Aug 1922; 16 Aug 1922.

⁹⁹ Savaşın önce İstanbul'da Arapça hocalığı yapan Fehmi Müderris, Kasım 1920'de Bağdat'a gidebilmek için İngilizlerden izin istemiştir. IOR/L/PS/11/181/8019; Müderris'in “Mandanızla beraber kahrolun” narasıyla başlayan protesto, Kral'ın durdurmaya çalışmasına rağmen milliyetçilerin desteği ile büyümüştür. Lukitz, *a.g.e.*, p. 172; Hizb'ül Nahda'nın başını çektiği hareket 23 Ağustos günü yayınladığı bildiri ile açıkça İngilizlerin Irak'tan kovulmalarını öneriyordu. Jarman, *Iraq...7*, p. 336.

¹⁰⁰ Hizb'ül Nahda ve Hizb'ül Vatani partilerini geçici olarak kapattıran Percy Cox milliyetçi yayın yapan *Rafidan* ve *Mufid* gazetelerini de kapattırdı. Editörleri de tutuklandı. Jarman, *Iraq...7*, p. 338.

¹⁰¹ Baalbekli bir Şii'dir. Lukitz, *a.g.e.*, p. 162; Bağdat'ta kurulan ve kısa adı Fettat olan “Cemiyet'ül Arabiyyet'ül Fettat” cemiyetinin kurucu üyelerindendir. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 75.

etti. Bell'e göre yeni kabine pek parlak değildi. İçişleri bakanı Abdülmuhsin Sadun, Maliye Bakanı Sasun Efendi, Savunma Bakanı Cafer Paşa, Bayındırlık Bakanı Sabih Bey, Adalet Bakanı Tevfik Halidi, Eğitim Bakanı Hacı Muhsin Salaş ve Evkaf Bakanı Muhammed Ali Fazıl'dı. Kabinenin yeni üyesi Hacı Muhsin Salaş, Necef'li Şii bir bankerdi ve Bell de Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde Arkeoloji Direktörü olarak atanmıştı.¹⁰²

1922 Ekim'inde antlaşma hala hükümet tarafından meclise sevk edilmeyince Cox, ünlü beyaz üniformasını giyerek, Nakib'i ziyaret etti. Bell'in de itiraf ettiği üzere, antlaşmanın asıl metni Nakib'in bilmediği İngilizceydi. İngilizce ve çeviri Arapça metinler¹⁰³ Nakib'e zorla imzalatıldı ancak bu stresle hastalanan Nakib, başbakanlıktan istifa etti.¹⁰⁴

Bell, antlaşmanın 12 Ekim günü imzalandığını yazsa da basılı metin 10 Ekim 1922 tarihidir. İngiltere Kralı adına Yüksek Komiser Percy Cox ve Irak Kralı¹⁰⁵ adına Başbakan Abdurrahman'ın imzaladığı antlaşma metninde *manda* (mandate) terimi yerine *antlaşma/ittifak* (alliance) tercih ediliyordu. Antlaşma karşılıklı 19 Aralık 1924'te onaylansa da hemen uygulanmaya başlandı. İkinci maddede yer alan Arap bakanlara İngiliz danışmanlar meselesi, Kasım 1920'de fiilen başlamıştı. Antlaşma, Kral'ın yapacağı atamaları Yüksek Komiser iznine bağlaması (Madde 2), dış ilişkilerin tamamen İngiltere kontrolünde olması, Kral'ın, tavsiye edilen antlaşmaları imzalamak zorunda olması (Madde 4-8) ve misyonerlik faaliyetinin serbest bırakılması (Madde 12) maddeleri ile çok ağırdı. Kral, en kısa sürede bir anayasa yapılmasını sağlamak, İngiltere ile her sahada işbirliği yapmak ve yabancı ülke vatandaşlarının imtiyazlarını onaylamakla mükellefti. Antlaşma yirmi yıl geçerli kalacaktı ve taraflar devamını istedikleri takdirde süreyi uzatacaklardı. İngiltere'nin tek yükümlülüğü, Irak Devleti'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasına yardım etmektir.¹⁰⁶

Siyasi hayatı biten Nakib'in yokluğuna çabuk alışan Cox-Bell ikilisi, Faysal'a yeni başbakan olarak Bell'in yakın dostu, İçişleri Bakanı Muhsin Sadun

¹⁰² Bu hükümet Kasım ayında yıkılacaktır. Bell, *The Letters...II...*, p.166-169; GBA.L., GB'den HB'ye 28 Sep 1922; 12-24 Oct 1922; 1, 19 Nov 1922; Jarman, *Iraq...7*, p. 341.

¹⁰³ İngilizce ve Arapça antlaşma metinleri için; *Treaties and Agreements between the British Government and certain Arab Rulers*, Calcutta 1926, p. 9-13.

¹⁰⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Oct 1922; 12 Oct 1922; Cox, Britanya'nın Nakib'e çok şey borçlu olduğunu ve iki yıldır sadakatle hizmet ettiğini ifade etmiştir. Jarman, *Iraq...7*, p. 345-346; Edmund A. Ghareeb Beth Doughert, *Historical Dictionary of Iraq*, Maryland 2004, p. 77.

¹⁰⁵ Faysal'ın antlaşmanın imzalanmasından duyduğu memnuniyeti izhar ettiği ve bundan sonraki adının Milletler Cemiyeti üyeliği olduğunu belirttiği açıklaması için; Jarman, *Iraq...7*, p. 342-343.

¹⁰⁶ *Treaty of Alliance between Great Britain and Irak*, London 1925, p. 2-9; *Treaty with King Feisal*, Edinburgh 1922, p. 1-6.

Bey’i işaret ederek hükümet kurma görevini verdirdiler. 1923 Ocak ayında Lozan görüşmeleri devam ederken, Percy Cox Londra’ya davet edildi. Cox’un Irak Yüksek Komiserliği’nden ayrılacağı ve yerine Henry Dobbs’un geçeceği ilan edildi.¹⁰⁷

Arapların *Kokus*¹⁰⁸ dediği Percy Cox emekliliğini tebellüğ etmek için gittiği Londra’dan antlaşma metninin meclise de onaylatılması gerektiği emri ile döndü ve görevi Henry Dobbs’a devretti.

Bell’in “hiçbir İngiliz bu kadar Doğu’yu etkilememiştir” dediği Percy Cox, 15 Eylül 1923 günü görevi resmen -Arapların “Hon-ri” dediği -Henry Dobbs’a devrederek Bağdat’tan ayrılacaktı.¹⁰⁹ Cox ise Bell için “sayesinde (ayaklarının altında) bir Irak Krallığı kuruldu ve sınırları çizildi” demektedir.¹¹⁰ Cox; başarısını borçlu olduğu iki kişiyi sayarken “bana sadakatle hizmet eden Doğu Sekreteri Gertrude Bell ve Wilson” demiştir.¹¹¹

1914’ten beridir Britanya’nın Irak politikalarına damgasını vurmuş olan ve İngiltere’nin Arabistan’daki yumuşak gücü denilebilecek Cox’un gidişinden sonra, Sadun Bey kabinesi yerine gelecek olan Cafer Paşa kabinesi, 1923 Kasım’ında kurulabildi. Yeni hükümet kontrolünde seçimler tekrarlandı ve yeni meclis 27 Mart 1924 günü, Bell’in adayı Muhsin Sadun’u başkan seçti.¹¹² Muhsin Sadun Bey, seçimlerden sonra manda antlaşmasında değişiklik istemeye başlayınca sinirlenen Bell, Başbakan Cafer Paşa’ya “kulağını çektirtti.”¹¹³

¹⁰⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 170-171; GBA.L., GB’den HB’ye 13 Feb 1923; 19-23 Nov 1922; 4 Dec 1922; 16 Jan 1923; Askeri, *a.g.e.*, s.195-196; Dobbs, Hindistan’da Gelirler Genel Müdürü ünvanı ile çalışmaktayken Basra’nın ele geçirilişi ardından bölgenin mali kaynaklarını kayıt altına almak maksadı görevlendirilmiştir. Bell, *Mezopotamya’da...*, s.18; IOR/L/PS/18/B328, *Mesopotamia...*, p. 1.

¹⁰⁸ J.M. Hammond, *Battle in Iraq: Letters and Diaries of the First World War*, London 2009, p. 240.

¹⁰⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 175-176; GBA.L., GB’den HB’ye 10 Apr 1923; GB’den FB’ye 9 May 1923.

¹¹⁰ Barbara Griffith Furst, “Gertrude Bell and Iraq: Deja Vu All Over Again”, *Foreign Service Journal*, Vol. 82, No 1, Jan 2005, p. 53.

¹¹¹ John Townsend, *Proconsul to the Middle East: Sir Percy Cox and the End of Empire*, London 2010, p. 102.

¹¹² Bell, *The Letters...II.*, p. 191-192; GBA.L., GB’den HB’ye 8, 26-27 Mar 1924; Faysal’ın açılış konuşmasının tam metni için; Jarman, *Iraq...7*, p. 532-533.

¹¹³ Bell, *The Letters...II.*, p. 192-193; GBA.L., GB’den HB’ye 1 Apr 1924; GBA.L., GB’den HB’ye 2-12 Apr 1924.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

Yeni mecliste oluşan mandaya muhalif “baş belası avukatlar grubu¹¹⁴”, Yasin Paşa ve Nuri Said Paşa örneği gibi hükümet üyeleri arasındaki sürtüşmeler¹¹⁵, şeyhlerin fırsattan istifade yetkilerini genişletme çabaları İngilizleri sıkıştırmışken hükümet yanlısı Şeyh Selman Berrak'ın¹¹⁶ evinin önünde silahlı saldırıya uğraması bir defa daha Bell'e fırsat verdi. Selman Berrak bahane edilerek yirmi bir muhalif avukat tutuklanırken muhalif yayın yapan iki gazete de kapatıldı.¹¹⁷

1924 Ramazan'ı mecliste manda antlaşması aleyhine konuşmalarla geçti. Ancak Londra'dan “antlaşmanın onaylanması için son gün 11 Temmuz 1924 Cuma'dır” ultimatomu geldi.¹¹⁸ Londra'nın tehditlerine rağmen, günler süren görüşmeler Rauf Çadırcı ve Ahmet Davud'un muhalif konuşmalarının alkışlanması ile geçerken, meclis önünde protestoların arttığı 29 Mayıs 1924 günü, İngiliz askerler muhaliflere silahla müdahale ettiler ve iki Arap öldürüldü.

Bell'in dostum dediği, Meclis Başkanı Muhsin Sadun Bey'in bile antlaşma için çaba göstermemesi, Bell'i şimdiye kadar takip ettikleri politikaları sorgulamaya itti. Kinahan Cornwallis ile yaptıkları bir görüşme sonrasında görüşleri şöyle netleşmişti;

Ken (Cornwallis) ile bir hata yaptığımızı kabul ediyoruz. Irak'tan yapabileceğinden fazlasını bekledik. Şimdi anladık ki acemi bir politikacıdan gelecek hakkında yaşamsal bir karar almasını beklemek, beyhude bir iş. Cahillik, kişisel hırs, kör düşmanlık hemen oyunun içine girer ve ortam öyle bir kararır ki kimse önünü göremez olur. Örnek vereceğim kişi Ali Süleyman.¹¹⁹ Bize o kadar bağlıydı ki Arap hükümetini baskımızla bize tercih etti ve ardında büyük bir kalabalıkla Faysal'a biat etti. Oysa şimdi antlaşma muhalifi bildirilere imza atıyor.

Antlaşma ümidini yitirmeye başlayan Bell'i sarayına davet eden Faysal; geceleri saraydan çıkıp sokaklarda gezdiğini, pazarda gördüğü fakir üstü başı

¹¹⁴ Bağdat'ta 1918'de altmış diplomalı avukat vardı. *Progress of Iraq during the period of 1920-1931*, London 1931, p. 82-83.

¹¹⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 194; GBA.L., GB'den HB'ye 15 Apr 1924.

¹¹⁶ Yaralı kurtulan Şii Selman Berrak, 7 Ocak 1928'de kurulan Sadun Bey hükümetinde Sulama ve Tarım Bakanlığı yaptı. Sluglett, *a.g.e.*, p. 108-109.

¹¹⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 194-195; GBA.L., GB'den HB'ye 21 Apr 1924.

¹¹⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 20 May 1924.

¹¹⁹ Kahire tarafından, 1917 sonlarında Türkler ile Almanlar arasında irtibatı sağlayan Alman subayına mektup yazmakla itham edilmiştir. T.E. Lawrence - D. G. Hogarth (Ed.), *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol I, London 1986, p. 9.

perişan seyyar satıcı çocukların bile gelip elini eteğini öptükten sonra “şeyhim, babam, bu antlaşmayı reddet, bizi İngilizlere satma” dediğini söyledi.¹²⁰

Görüşmeler uzayıp gidince, Yüksek Komiser Henry Dobbs, saraya giderek Kral Faysal’ı¹²¹ tahtı ile tehdit etti. Şam krallığı hatırlatılan Faysal, Başbakan Cafer’den antlaşmanın onaylanmasını istedi. 10 Temmuz 1924 Perşembe günü, muhaliflerin korkusu ile meclise gelemeyen ılımlı vekillerin polis eşliğinde gelmeleri sağlandı.

Oylama sonuçlarına etki eden gruplardan, Nuri Said’in aralarına oturarak destek verdiği Amara şeyhleri antlaşmaya evet dediler. Erbil vekilleri hariç, Kürtler evet derken Musul vekilleri de üç fireyle evet dediler. Naci es-Süveydi ve Rauf Çadırcı hayır dedikleri için bundan sonra resmin dışına çıkacaklardı. Bell’in, antlaşmaya evet demezlerse Musul’u Türklere bırakmakla¹²² tehdit ettiği Süleymaniye Kürtleri evet dediler. Kral’a yakın duran milliyetçiler olumsuz oy verdiklerinden Bell’e göre bu krala bir ders olmalıydı.

10 Temmuz 1924 Perşembe gece yarısı onaylanan antlaşmaya, Dobbs’un resmi raporuna göre, mevcut 69 vekilden 37’si evet derken, 24’ü hayır demiş ve 8’i de çekimser kalmıştı.¹²³

Manda antlaşmasından sonra yıpranan Cafer Paşa hükümeti, Henry Dobbs tarafından sık sık “kulaklarını çekilerek”¹²⁴ anayasayı yaptıktan sonra istifa etti. Cafer Paşa Londra elçiliğine atandı. Yasin Haşimi’ye başbakanlık verilen

¹²⁰ GBA.L., GB’den HB’ye 4 Jun 1924.

¹²¹ Faysal’ın Dobbs tarafından yönetildiği iddiaları için; David E. McNabb, *Oil and the Creation of Iraq: Policy Failures and the 1914-1918 War in Mesopotamia*, Newyork 2016, p. 162.

¹²² Othman Ali, “The Kurds and the Lausanne Peace Negotiations, 1922-23”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3, Jul., 1997, p. 529.

¹²³ GBA.L., GB’den HB’ye 11 Jun 1924; Jarman, *Iraq...7*, p. 534.

¹²⁴ Bell, *The Letters...II.*, p. 196-197; GBA.L., GB’den HB’ye 25 Jun 1924; Cafer Paşa ikinci başbakanlığı süresince gevşek bir Arap Federasyonunun kurulması ve Irak ordusunun güçlenmesi için mecburi askerlik uygulamasını getirmek istedi ise de bu İngilizler tarafından reddedildi. Bu krizde İngiliz General Daly dahi Başbakan’ı haklı bularak görevinden ayrılmış ve Caferi de Londra’ya, teklifi kabul edilmezse istifa etmekte tehdit etmiştir. Kriz çözülemedi ve Caferi 1928 Ocak’ında istifa ederek yeniden Londra temsilciliğine atandı. Askeri, 1930-34 arasında Londra elçiliği, Tahran elçiliği, Meclis başkanlığı, Ayan Meclisi üyeliği Dışişleri ve Savunma bakanlıkları gibi görevlerde bulundu. 17 Nisan 1935’te kurulan Yasin el Haşimi hükümetinde son defa Savunma Bakanı oldu ve 1936 sonlarında Bekir Sıdkı’nın başlattığı ihtilale katılan askerleri ikna etmek için yola çıktı. Askerleri ikna edeceğini bilen Bekir Sıdkı, 51 yaşındaki Caferi’yi öldürttü. Askeri, *a.g.e.*, s. 196-199; Cafer Paşa ile aynı köylü olan Bekir Sıdkı, askeri eğitimini İstanbul’da tamamlamış ve Suriye’de Faysal’ın isyancı ordusuna katılmıştır. Caferi ile 1921’de Irak’a gelmiş ve Caferi’nin kurduğu Irak ordusuna taktik dersler vermiştir. Sıkı bir Mustafa Kemal hayranı olup 1937’de Musul üzerinden Türkiye’ye giderken muhaliflerince öldürülmüştür. Ghareeb-Doughert, *a.g.e.*, p. 224.

hükümette Bell'in şartı, meclis üyesi olmasa da Sasun Efendi'nin Maliye Bakanı olmasıydı. Buna göre yeni hükümet şöyle tesis edildi. Başbakan Yasin Paşa, Maliye Bakanı Sasun Efendi, Savunma Bakanı vekâleten Yasin Paşa, Bayındırlık Bakanı Muzahim Paçacı, Adalet Bakanı Raşid Ali Geylani, Evkaf Bakanı İbrahim Haydari, Eğitim Bakanı Şeyh Muhammet Rıza Şabibi oldular. 1924 Aralık'ında, bu hükümet döneminde Irak Dışişleri Bakanlığı tesis edildi ve bu görevi de Başbakan Yasin Paşa üstlendi.¹²⁵

Milletler Cemiyeti, 16 Aralık 1925 tarihli kararında Musul'u Irak'a bırakırken, Irak ile İngiltere hükümetleri arasında 25 yıllık yeni bir manda antlaşması tavsiye edince, Bell iyice rahatladı. Bell'e göre "Irak, Britanya ile gerçek manada uyumlu çalışabilen Doğu'nun tek ülkesi yani bağımsız Arap devleti" olmayı başarmıştı.¹²⁶

Resmi adı *Treaty of Alliance Great Britain and Irak* olan antlaşma, iki devlet arasında 30 Mart 1926'da Londra'da imzalandı. İngiltere Kralı adına, Irak Yüksek Komiser vekili Bernard Henry Bourdillon, Irak adına da Başbakan Abdülmuhsin Sadun'un imzaladığı antlaşma metni dört maddedir. Temelde 1922 antlaşmasının 25 yıllığına yenilenmesinden ibarettir.¹²⁷

5 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da imzalanan *Türk-Irak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması* meclis tarafından onaylanır onaylanmaz Kral Faysal, 1 Kasım 1925'ten beridir aralıksız çalışan Irak Meclisini, Temmuz 1926'dan 1 Kasım 1926'ya kadar ilk olağan tatiline çıkardı.¹²⁸

Bağdat'ta Son Günleri

Eylül 1922'den beridir Arkeoloji Direktörü unvanıyla öğleden önce mesailerini Irak Müzesine harcayan Bell, müzede biriken çok kıymetli kitap ve arkeolojik malzemenin güvenliği problemi ve yoğun siyasal gündem nedeniyle çok yorulmuştu. 1892'de gittiği Tahran'da, nişanlısı Henry Cadogan'ın nehre düşüp ölmesi, 1905'te Konya'da aşık olduğu Doughty Wylie'nin Çanakkale

¹²⁵ Jarman, *Iraq...7*, p. 535; Bell, *The Letters...II.*, p. 199; GBA.L., GB'den HB'ye 9 Jul 1924; Askeri, *a.g.e.*, s. 196; Bell, "güzel bir aile yaşantısı var" dediği başbakanı ve karısını evinde ağırlamıştır. Lukitz, *a.g.e.*, p. 189; Jarman, *Iraq...7*, p. 536.

¹²⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 230-231; GBA.L., GB'den HB'ye 11 Nov 1925; 13-20 Jan 1926.

¹²⁷ *Treaty between the United Kingdom and Irak Regarding the Duration of the Treaty between the United Kingdom and Irak of Oct 10, 1922*, London 1926; Jarman, *Iraq...8*, p. 192.

¹²⁸ Tatil ilanından önce, onayı için Ankara Anlaşması'nın imzalanması beklenen Çiftçilerin Pompa Kullanımını Teşvik Kanunu, Esnaf Tüccar ve Avukatlar Tescil Kanunu, Ticaret Odası Kanunu, Bulaşıcı Hastalıklar Kanunu, Gümrük Kanunu, Anglo Persian Oil Company İmtiyazı Kanunu, Bahra Anlaşması, 1926 Anglo-Irak Anlaşması meclisten geçirildi. Jarman, *Iraq...8*, p. 195-196.

Savaşı'nda vurulması ve son aşkı Kinahan Cornwallis'in Bell'den gelen evlilik teklifini reddetmesi Bell'i duygusal olarak da hırpalamıştı. Müsekkin ilaçlar almadan uyuyamıyordu.

1915'te geldiği Basra'dan, 1919'da Paris Barış Konferansı vesilesiyle birkaç ay¹²⁹, 1923'te yaz tatili¹³⁰, son olarak da 1925'te Temmuz'dan Ekim başına kadar¹³¹ olmak üzere sadece üç kez Britanya'ya gitmişti. Kardeşi Maurice'in 1926 Şubat'ında ölümünün acısını üzerinden atamayan Bell, son aşkı Cornwallis'e "köpeği Tundra'ya bakması" notunu gönderdikten birkaç gün sonra, 12 Temmuz 1926 gecesi, elli sekizinci yaş gününden iki gün önce, Bağdat'taki evinde, uykusunda öldü. Ölüm sebebi "dial zehirlenmesi" olarak raporlara geçti. Bu ilaç *diallybarbituric asit* de denen bir tür müsekkin, fazla dozlarda sık sık kullanıldığı şekli ile bir suikast malzemesidir. Rapora göre ölüm, gecenin ilk saatlerinde gerçekleşmişti.¹³²

Ölümünden bir ay önce annesine; intihar ettiği iddialarına destek verecek şekilde "dünya çok zalim değil mi?... Burada yapayalnızım. Hiç kimse sonsuza kadar yalnız yaşayamaz. En azından ben yaşayamam" yazmıştı. 7 Temmuz 1926 tarihli son mektubunu "artık yazmayı bırakmalıyım, sıcaklık uzun mektuplar yazmaya müsaade etmiyor. Seni seven kızın Gertrude" diye bitirdi.¹³³

Albay Frank Stafford resmi ölüm raporunda, doktorunun rahat uyuması için verdiği Dial isimli ilacı yüksek dozda içerek intihar ettiği iddiasını yalanlayıp, doğal yollarla öldü dese de, uşağı ilaçtan yüksek dozda içtiğini iddia etmişti.¹³⁴

SONUÇ

İstanbul'dan Tahran'a, Hakkâri'den Kahire'ye kadar Ortadoğu'da konuşulan bütün dillere hâkim, kültürlerle aşina ve gittiği her şehirde çalacak bir kapısı olan Gertrude Bell, günümüzde hala kadının toplumsal konumunun tartışıldığı bu coğrafyada, rahatlıkla şeyhlerin sofralarına oturabilmiştir. Gezileri ve arkeolojik kazıları esnasında, Irak ve Suriye coğrafyasında edindiği bedevi

¹²⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 44; GBA.L., GB'den FB'ye 21 Aug 1919; GB'den HB'ye 26 Sep 1919.

¹³⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 21 May 1923; 23 Jun 1923.

¹³¹ Temmuz ayında dahi İngiltere'de üşüyüp şömineleri yakıtıyor ve kürküyle dolaşıyordu. Emir Turam, "Gertrude Bell", *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, (Ed: Mim Kemal Öke), İstanbul 1995, s. 151; Bell, *The Letters...II.*, p. 223-224; GBA.L., GB'den HB'ye 9-21 Oct 1925.

¹³² Howell, *a.g.e.*, s. 447-448.

¹³³ GBA.L., GB'den FB'ye 16 Jun 1926; GB'den HB'ye 7 Jul 1926.

¹³⁴ "The King's Message to Sir Hugh Bell", *The Times*, 14 Jul 1926.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

dostları, savaş esnasında İngilizlerin en büyük yardımcısı olmuş, Bell'in verdiği istihbaratla İngilizler, Osmanlı-Arap şehirlerini birer birer ele geçirmiştir. Savaşın ardından Paris Barış Konferansı'na Bağdat'ı temsilen katılmış ve birleşik Arabistan hayalinin, nefret ettiği Sykes tarafından nasıl parçalandığını görmüştür. Suriye'nin Fransızlar, Filistin'in de Yahudiler tarafından işgaline karşı olan Bell, Irak'ta Arap muhalefetini aşmak için şehirli ve bedevi liderlerle işbirliğini savunmuş, siyasi yetki verilen Arapların İngilizlerle işbirliği yapacaklarını iddia etmiştir. Faysal'ın krallığa atanması ve manda anlaşmasının onaylanması için 1921'den 24'e kadar mücadele eden Bell, manda anlaşmasına mesafeli duran taze Kral'a, her defasında Şam tahtını nasıl kaybettiğini hatırlatarak istediğini almıştır. Manda Antlaşmasının 1924'te Britanya ve Irak devletleri tarafından karşılıklı olarak onaylanmasından sonra arkeoloji ve müzecilik faaliyetlerine ağırlık veren Bell, aktif politikadan kısmen çekilerek ölene kadar Bağdat'ta yaşamıştır.

KAYNAKÇA/REFERENCES

Arşiv Belgeleri

Osmanlı Arşivleri

BOA.DH.MKT 1157/3.

BOA.DH.MKT 1157/4

BOA.MF.MKT 1160/1.

BOA.MF.MKT 989/1-2-3.

Gertrude Bell Archieve

GBA: Gertrude Bell Archieve (Newcastle/UK),

D: Diaries, **L:** Letters, **GB:** Gertrude Bell, **HB:** Babası Hugh Bell, **FB:** Üvey annesi Florence Bell

GBA.D., 5 Jan 1914.

GBA.D., 6 Jan 1914.

GBA.D., 5 Oct 1919.

GBA.L., GB'den HB'ye 21 Apr 1909.

GBA.L., GB'den HB'ye 9 Jan 1914.

GBA.L., GB'den HB'ye 25 Nov 1914.

GBA.L., GB'den HB'ye 26 Nov 1914.

GBA.L., GB'den FB'ye 10 Nov 1914.

GBA.L., GB'den FB'ye 27 Nov 1914.

GBA.L., GB'den HB'ye ? Nov 1915.

GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jan 1916.

GBA.L., GB'den HB'ye 18 Feb 1916.

GBA.L., GB'den HB'ye 6 Dec 1918.

GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jan 1919.

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU

GBA.L., GB'den HB'ye ? Mar 1919. GBA.L., GB'den HB'ye 7 Mar 1919
GBA.L., GB'den FB'ye 16 Mar 1919. GBA.L., GB'den FB'ye 21 Aug 1919.
GBA.L., GB'den HB'ye 26 Sep 1919. GBA.L., GB'den HB'ye 7 Dec 1919.
GBA.L., GB'den FB'ye 12 Jan 1920. GBA.L., GB'den FB'ye 1 Feb 1920.
GBA.L., GB'den FB'ye 4 Feb 1920. GBA.L., GB'den HB'ye 14 Feb 1920.
GBA.L., GB'den HB'ye 18 Oct 1920. GBA.L., GB'den HB'ye 29 Nov 1920
GBA.L., GB'den HB'ye 18 Dec 1920. GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 12 Apr 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 17 Apr 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 29 May 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 5 Jun 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 12 Jun 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 7 Jul 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 8 Jul 1921.
GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jul 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jul 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 16 Jul 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jul 1921
GBA.L., GB'den HB'ye 14 Aug 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 21 Aug 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 28 Aug 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 4 Sep 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 25 Sep 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 13 Oct 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 1 Nov 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 9 Nov 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 13 Nov 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 4 Dec 1921. GBA.L., GB'den HB'ye 18 Dec 1921.
GBA.L., GB'den HB'ye 18 May 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 25 May 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 25 May 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 8 Jun 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 22 Jun 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 6 Jul 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 16 Jul 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 15 Aug 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 16 Aug 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 28 Sep 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 10 Oct 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 12 Oct 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 24 Oct 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 1 Nov 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 19 Nov 1922.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

GBA.L., GB'den HB'ye 23 Nov 1922. GBA.L., GB'den HB'ye 4 Dec 1922.
GBA.L., GB'den HB'ye 16 Jan 1923. GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1923.
GBA.L., GB'den HB'ye 10 Apr 1923. GBA.L., GB'den FB'ye 9 May 1923.
GBA.L., GB'den FB'ye 21 May 1923. GBA.L., GB'den FB'ye 23 Jun 1923.
GBA.L., GB'den HB'ye 8 Mar 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 26 Mar 1924.
GBA.L., GB'den HB'ye 27 Mar 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 1 Apr 1924.
GBA.L., GB'den HB'ye 2 Apr 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 12 Apr 1924.
GBA.L., GB'den HB'ye 15 Apr 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 21 Apr 1924.
GBA.L., GB'den HB'ye 20 May 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1924.
GBA.L., GB'den HB'ye 11 Jun 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 25 Jun 1924.
GBA.L., GB'den HB'ye 9 Jul 1924. GBA.L., GB'den HB'ye 9 Oct 1925.
GBA.L., GB'den HB'ye 11 Nov 1925. GBA.L., GB'den HB'ye 13 Jan 1926.
GBA.L., GB'den HB'ye 20 Jan 1926. GBA.L., GB'den FB'ye 16 Jun 1926.
GBA.L., GB'den HB'ye 7 Jul 1926.

British Library

IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical Study of the Campaign in Mesopotamia up to Apr 1917: Part I – Report.*

IOR/L/PS/11/181/8019.

IOR/L/PS/11/181/8104.

IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on Middle East Conference held in Cairo and Jerusalem.*

IOR/L/PS/11/199/3424.

IOR/L/PS/18/B273, *Middle East Committee, Mesopotamia: British Engagements as to future Status.*

IOR/L/PS/18/B294, *Disposal of Conquered Territories.*

IOR/L/PS/18/B328, *Mesopotamia, Administrative Record during British Occupation.*

IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad.*

IOR/L/PS/18/B347, *Mesopotamia, Appointment of Sir Percy Cox as High Commissioner: Instructions of His Majesty's Government.*

British National Archives

FO 608/94/11.

FO 608/94/5368, *Peace Conference (British Delegation), Self-Determination in Mesopotamia*, 15 Sep 1919.

Resmi Yayınlar

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi, 1914-1918, (2002), 3'üncü Cilt, 2'nci Kısım. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları.

Burdett, Anita L.P. (2005) *Iraq Defence Intelligence 1920-1973*, 1, 1920-1925. Archive editions.

Lawrence, T.E. & Hogarth, D. G. (1986). *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, IV. Cambridge University press.

Progress of Iraq during the period of 1920-1931, (1931). H.M Stationery Office.

Summary of Papers Dealing with the Transfer of the Control of the Operations in Mesopotamia from the India Office to the War Office, (1916). Manager Government of India press.

Treaties and Agreements between the British Government and certain Arab Rulers, (1926). Manager Government of India press.

Treaty between the United Kingdom and Irak Regarding the Duration of the Treaty between the United Kingdom and Irak of October 10, 1922, (1926). H.M Stationery office.

Treaty of Alliance between Great Britain and Irak (1925). H.M Stationery office.

Treaty with King Feisal (1922). Edinburgh, H.M Stationery office.

Gazeteler

The New York Times, 23 Oct 1927, "An Uncrowned Queen of Arabia"

The Observer, 8 Aug 1920, LAWRENCE T. E., "France, Britain, and the Arabs"

The Times, 14 Jul 1926, "The King's Message to Sir Hugh Bell"

Araştırma Eserler

Akabe Biatları, (1989). DİA, 2, 211-211. TDV yayınları.

Ali, O. (1997). The Kurds and the Lausanne Peace Negotiations, 1922-23. *Middle Eastern Studies*, 33/3, 521-534.

Asher-Greve, M. (2004). Gertrude L. Bell, 1868-1926, Getzel M. Cohen, Martha Sharp Joukowsky (Ed.), *Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists* (s.142-197). University of Michigan press

Aulnoy, M. (1708). *The History of the Earl of Warwick*. F. Woodward publ.

Barr, J. (2012). *A Line in the Sand*. Second Ed. Simon and Schuster publ.

Bedarida, F. (2004). *A Social History of England 1851-1990*. Routledge Books digital printing.

Bell, G. L. (1894). *Safar Namah, Persian Pictures*. Richard Bentley and Son publ.

Bell, G. L. (1897). *Poems from the Divan of Hafiz*. William Heinemann publ.

Bell, G. L. (1910). The Vaulting System of Ukheidar. *The Journal of Hellenic Studies*, 30/I, 69 - 81.

Bell, G. L. (1914). *Palace and Mosque at Ukheidir*. Clarendon press.

Bell, G. L. (1920). *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*. H.M Stationery office.

Bell, G. L. (2004). *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*. (Çev: Vedii İlmen), 1. Baskı. Yaba yay.

Bell, G. L. (2006). *The Letters of Gertrude Bell (Volume 2) 1874-1917*, (Florence Bell, Ed.). Echo Library publ.

Bell, G. L. (2008). *The Desert and the Sown*. Dover publ.

- Bell, G. L. (2008). *Amurath to Amurath*. Juniper Greve Reprint (1911 William Heinemann Edition).
- Bell, G. (1940). *The Arab War*. (Ed: Kinahan Cornwallis). The Golden Cockerel press.
- Bell, I. L. (1872). *The Chemical Phenomena of Iron Smelting*. Routledge and Sons.
- Berridge, G. R. (2009). *British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present*. Martinus Nijhoff publ.
- Beschloss, M. (2003). *Our Documents: 100 Milestone Documents from the National Archives*. Oxford University press.
- Burman, P. (1999). An Introduction to the East Rounton Estate, *Looking Forwards-The Country House in Contemporary Research and Conservation Conference*, 118-129.
- Cafer el-Askeri, (2008). *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer el-Askerî*, (Haz: Necdet Fethi Safvet), (Çev: Halit Özkan). Klasik yay.
- Chaurasi R. S. (2005). *History of Middle East*. Atlantic publ.
- Cleveland, W. C. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı). Agora kitabevi.
- Çabuk, M. (2019). İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920), *Belgi Dergisi*, 2/17, 1130-1147.
- Ehsani, K. (2014). *The Social History of Labor in the Iranian Oil Industry: The Built Environment and the Making of the Industrial Working Class (1908-1941)*. Leiden University publ.
- Fawcett, L. (2009). *International Relations of the Middle East*. Third Ed. Oxford University press.
- Fourteen Points, (2003). *Encyclopedia of American Foreign Policy*. Facts on File Inc.
- Fromkin, D. (1993). *Barişa Son Veren Bariş*. (Çev: Mehmet Harmancı). Sabah kitapları.
- Furst, B. G. (2005). Gertrude Bell and Iraq: Deja Vu All Over Again. *Foreign Service Journal*, 82(1), 43-48.
- Garnett, D. (1941). *Selected Letters of T. E. Lawrence*. The Reprint Society.

- Ghareeb, E. A. – Doughert, B. (2004). *Historical Dictionary of Iraq*. The Scarecrow press.
- Goodman, S. (1985). *Gertrude Bell*. Berg publ.
- Graves, P. P. (1941). *The Life of Sir Percy Cox*. Hutchinson publ.
- Hammond, J.M., (2009). *Battle in Iraq: Letters and Diaries of the First World War*. Palgrave Macmillan publ.
- Hobson, J. M. (2008). *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev: Esra Ermert). Yapı Kredi yay.
- Hogarth, D. G. (1926). Obituary: Gertrude Lowthian Bell. *The Geographical Journal*, 68(4), 363-368.
- Holmes, R. R. (2017). *Queen Victoria*. Enhanced media.
- Howell, G. (2006). *Daughter of The Desert, The Remarkable Life of Gertrude Bell*. Panbooks.
- Hunt, C. (2005). *The History of Iraq*. Greenwood press.
- Jarman, R. L. (1992). *Iraq Administration Reports 1914-1932*, 2. Cambridge University press.
- Jarman, R. L. (1992). *Iraq Administration Reports 1914-1932*, 7. Cambridge University press.
- Jones, R. (1983). *The British Diplomatic Service, 1815-1914*. Wilfrid Laurier University press.
- Jwaideh, W. (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse University press.
- Ireland, P. W. (2004). *Iraq*. Taylor & Francis group.
- Kasalak, K.(1993). *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*. Genelkurmay basımevi.
- Kılınçkaya, M. D. (2004). *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*. Atatürk Araştırma Merkezi yay.
- Kırkpınar, K. (2004). *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye*. Phoenix yayımları.
- Kocatürk, Ö. (2011). *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, II. Boğaziçi yayımları.

- Kurşun, Z. (2003). 21. Yüzyılda Doğu Arap Dünyası Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *XXI. Yüzyılda İslâm Dünyası ve Türkiye Sempozyumu kitabı içinde* (ss. 161-182). Ensar Neşriyat.
- Küçükvatan, M. (2013). İngiliz Basınında Osmanlının Kut’ül-Amare Zaferi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII(26), 55-85.
- Lawrence, T. E. (2015). *Bilgeğin Yedi Sütunu*. (Çev: Bilal Çölgeçen). 3. Baskı. Chiviyazıları yay.
- Lloyd, L. (2012). *Dictionary of Diplomacy*. Third Ed. The Palgrave Macmillan publ.
- Long, C. W. R. (2005). *British Pro-consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism*. First Ed. Taylor and Francis Group.
- Lukitz, L. (2006). *A Quest in the Middle East*. Tauris & Co. Ltd. publ.
- Marr, P. (2012). *The Modern History of Iraq*. Westview press.
- McNabb, D. E. (2016). *Oil and the Creation of Iraq: Policy Failures and the 1914-1918 War in Mesopotamia*. Routledge Books.
- Müderrişoğlu, A. (1994). Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları. *Atatürk Yolu*, 4(13), 27-53.
- Öke, M. K. (1995). *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*. İz yayınları.
- Platts, J. (1826). *Universal Biography*, IV/III. Sherwood publ.
- Polk, W. R. (2007). *Irak’ı Anlamak*. (Çev: Nurettin Elhüseyni). NTV yayınları.
- Priestland, J. (2005). *Records of Syria 1918-1973, 1: 1918-1920*. Antony Rove publ.
- Ramsay, W.M.-BELL G.L. (2008). *The Thousand and one Churches*. (Ed: Robert G. Ousterhout, Mark P. C. Jackson). University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology publ.
- Regazzi, J. J. (1992). *Scholarly Communications: A History from Content as King to Content as Kingmaker*. Rowman & Littlefield publ.
- Robins P. (2004). *A History of Jordan*. Cambridge University press.
- Saatçi, S. (1996). *Irak’ta Türk Varlığı*. Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı.
- Sluglett, P. (2007). *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, 2nd ed. Tauris publ.

Gertrude Bell'in Irak Mandasının Kurulmasındaki Rolü

- Townsend, J. (2010). *Proconsul to the Middle East: Sir Percy Cox and the End of Empire*. Tauris books.
- Turam, E. (Tarihsiz). Gertrude Bell, *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, (Ed: Mim Kemal Öke). İrfan yayınları.
- Ümmehâtü'l-Mü'minîn, (2012). DİA, 42, 306-308). TDV yayınları.
- Wallach, J. (1997). *Desert Queen*. Phoenix publ.
- Wasson, E. (2010). *A History of Modern Britain: 1714 to the Present*. Wiley Blackwell publ.